

УНИВЕРЗИТЕТ СИНГИДУНУМ

ДЕПАРТМАН ЗА ПОСЛЕДИПЛОМСКЕ СТУДИЈЕ И МЕЂУНАРОДНУ САРАДЊУ

МАСТЕР РАД

**ЋАЧКЕ ЕКСКУРЗИЈЕ КАО ДЕО ОБРАЗОВНОГ СИСТЕМА И
ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА ТУРИЗМА У СРБИЈИ**

Ментор:

Проф. др Слободан Унковић

Студент:

Ивана Радовановић

бр.индекса: 405104/2013

Београд, 2014. година

УВОД	4
Предмет истраживања	7
Степен истражености проблема	7
Хипотеза истраживања	7
Структура рада	8
Циљ и сврха рада	9
Методски поступци	9
I. МЕСТО ЋАЧКЕ ЕКСКУРЗИЈЕ У ОБРАЗОВНОМ СИСТЕМУ И ОДРЖИВОМ РАЗВОЈУ ТУРИЗМА У СРБИЈИ	10
1.1. Ћачка екскурзија-ваннаставна активност у образовном систему	10
1.2. Теорија и пракса организације ћачких екскурзија	12
1.3. Одрживи развој – појам и савремени концепт.....	14
1.4. Утицај образовања на одрживи развој.....	20
1.5. Предметна настава у функцији одрживог развоја.....	23
1.6. Значај и принципи одрживог туризма.....	24
II. СПЕЦИФИЧНОСТИ ЋАЧКИХ ЕКСКУРЗИЈА КАО ДЕЛА ЕДУКАЦИЈЕ И ТУРИЗМА	28
2.1. Законска регулатива	28
2.2. Досадашња искуства	33
2.3. Видови организације	36
2.4. Видови комуникације	36
2.5. Партнери у реализацији програма	38
III. ИСТРАЖИВАЊЕ ДОСАДАШЊИХ ИСКУСТАВА У ОРГАНИЗАЦИЈИ ЋАЧКИХ ЕКСКУРЗИЈА.....	39
3.1. Искуства из других земаља	39
3.2. Искуства у Србији	41
3.3. Искуства туристичких агенција	43
IV. РАЗВОЈ ЋАЧКОГ ТУРИЗМА И УТИЦАЈ НА ЖИВОТНУ СРЕДИНУ.....	45
4.1. Утицај туризма на животну средину и индикатори утицаја	45
4.2. Важни ресурси за развој ћачког туризма и одрживост туристичких дестинација.....	48
4.4. Ученици као носиоци промена ка одрживом развоју	61

4.5. Организоване ђачке екскурзије у служби одрживог развоја.....	63
4.3. Потребe за едукацијом ученика о одрживом развоју и заштити животне средине	64
4.6. Заштита, унапређење природе и очување културно-историјских вредности Србије.....	66
V.ПРЕДЛОГ МЕРА ЗА АДЕКВАТНИЈУ ОРГАНИЗАЦИЈУ ЂАЧКИХ ЕКСКУРЗИЈА У СРБИЈИ.....	68
5.1. Потребe мењања Закона или не.....	68
5.2. Усаглашеност програма са потребама едукације и избора дестинације у земљи и иностранству	69
5.3. Припрема екскурзије-путовања(итинерер).....	72
5.4. Контролни механизам.....	73
5.5. Модели који спајају едукативне потребe, интересе туристичке привреде и свих учесника (Јавно-приватно партнерство).....	75
ЗАКЉУЧАК.....	77
ЛИТЕРАТУРА.....	80

УВОД

Почетком XX века екскурзије су сматране као важна подршка природним наукама. Данас се воде многе полемике о образовној вредности и доводи се у питање значај екскурзија за образовање због авантуристичких и забавних садржаја који се јављају као понуда код туристичких агенција, а намењених ђачком туризму.

Савремено доба са собом носи и одређене специфичности и новине у оквиру образовног туризма које је потребно усагласити са ученичким мотивима, жељама, пажњом и интересовањима. Тиме функција екскурзије јесте доживотно образовање, образовање за туризам и повезивање школе и животних навика и активности. Из тог разлога важно је екскурзије усмерити на едукативне потребе ученика, али са дозом флексибилности и разноликим садржајима.

Можемо поставити питање да ли су ђачке екскурзије остављене да се саме изборе за своје место или држава има своју стратегију; да ли су ученици свесни колико би могли да допринесу своме интересу када одлазе на екскурзије; јесу ли родитељи размишљали о могућности већег учествовања у креирању ваннаставних активности њихове деце; колико је корисно да све заинтересоване стране узму веће учешће при планирању, организовању у реализацији екскурзија, колико се о екскурзијама води рачуна или су екскурзије само један мали део државног интереса који још увек није препознат као веома важна активност у образовном систему?

Како су ученици основних и средњих школа централни и најважнији сегмент када размишљамо о екскурзијама и пажњу окрећемо ка њима важно је препознати интересе овог сегмента, њихове мотиве, жеље, очекивања, циљеве и омогућити задовољење њихових потреба. Да ли је савремена потреба ученика и одрживи развој и заштита животне средине?

Почетком осамдесетих година дошло је до великих промена у средини која окружује човека и која са њим чини једну целину. Загађење ваздуха, воде, земљишта, потрошња великих природних ресурса променили су животну

средину а тиме и живот људи на планети. Интензивни технолошки прогрес посебно у индустрији и саобраћају допринео је штетним последицама у биолошком свету.

Одрживи развој као основу има економску и друштвену одрживост и одрживост животне средине. Концепт одрживог развоја настао је са циљем да се реше проблеми који су настали у животној средини, да се очува нетакнута природа, да се необновљиви ресурси сведу на најмању могућу потрошњу, да се унапреди животна средина за будуће генерације, да је минималан утицај на локалну културу и традицију, да се заштити екосистем, односно побољшање квалитета живота, економски развој, усклађивање економског раста и развоја са интересом животне средине и друштвеним развојем. Концепт одрживог развоја подразумева *интегрални економски, технолошки, социјални, еколошки и културни развој*. Одрживи развој настоји да успостави *функционалну равнотежу* између потрошње ресурса и способности социјалног система за задовољење потреба људи. У том смислу одрживи социјални развој, поред економских претпоставки, указује на значај природних ресурса, квалитета живота, економског благостања, заштите човекове средине, развоја хуманих ресурса, али и на поштовање људских права и слобода. Концепт заговара квалитетан живот свих и уводи одговорност за располагање ресурсима односно уводи нови етички елемент социјалног развоја. Развој подразумева равнотежу *потрошње ресурса* и способности природе да их обнавља и тиме задовољи потребе будућих генерација. Он полази од *интеракције економије, технологије, екологије и социјалне политике*.¹

Одрживи развој туризма као циљ себи поставља, пре свега очување свих битних вредности окружења, као дела туристичког производа, и постизање неопходне равнотеже у којој задовољавање садашњих потреба туриста неће угрозити задовољавање потреба будућих генерација.²

¹ Видановић В., www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/.../Koncept-odrzivog-razvoja.ppt (преглед 26.06.2014.)

² Група аутора, *Одрживи развој туризма у XXI веку*, Туристичка организација Србије, Београд, 2000., стр.126

Квалитет живота људи постао је квалитет на рачун квалитета животне средине. Основне људске потребе за храном и водом покренуле су промене у природном окружењу и довеле до деградације вегетације, биодиверзитета, приноса и др. Данашње туристе, у које спадају и ученици основних и средњих школа, интересују дестинације које су чисте, очуване од загађења, удаљене од великих градова, са очуваном флором и фауном, очуваним културно-историјским споменицима, чистом водом и заштићеним природним ресурсима. Све више се води рачуна о очувању и обнављању историјских места, споменика културе, очувању животне средине и изградњи свести о важности очувања природе која нас окружује и чији смо део.

У овом раду видећемо како изгледа организација и реализација екскурзија, шта чини екскурзију у школама на територији Републике Србије, какав утицај екскурзије имају на одрживи туризам, одрживи развој наше земље и учешће ученика основних и средњих школа у разумевању и заштити одрживог развоја туристичких дестинација. Циљ рада је да се укаже да ученици основних и средњих школа треба да усвоје нову филозофију према животној средини односно да схвате значај очувања природног окружења, природних ресурса, земљишта, шума, вода и осталих еколошких фактора од којих зависи екосистем и будућност наредних генерација.

Овај рад подразумева истраживање капацитета туристичких места и регија, какав утицај има туризам на животну средину, шта је потребно да би се ојачала свест младих о одрживом развоју као и њихова улога и активности које доприносе очувању дестинација и њихових природних и културно-историјских вредности. У овом раду посматрамо одрживи развој са становишта образовања и активности које спроводе школе и ученици на ђачким екскурзијама а које су значајне за очување животне средине, очување природних богатстава као и културно-историјских споменика.

У овом истраживању учешће су узеле школе на територији Београда. Такође направљено је поређење са организацијом и реализацијом ђачких екскурзија са иностраним земљама (Канада и Црна Гора).Истраживање спроведено у образовно-васпитним установама у Београду подразумева и

осврт на образовање као важне подршке одрживом развоју и заштити животне средине. Анкете су спроведене у одељењима од првог до четвртог разреда средњих школа, са стављеним акцентом на одрживи развој и заштиту животне средине на туристичким дестинацијама које су ђаци обилазили на екскурзијама.

С обзиром да до сада није било истраживања на ову тему, које је укључивало ученике, директоре, наставнике, родитеље ученика и туристичке агенције, по први пут се може сагледати из свих ових углова организација и реализација ђачке екскурзије.

ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Предмет овог научно-истраживачког рада јесте положај ђачких екскурзија на туристичком тржишту као дела образовног туризма, као и утицај ђачких екскурзија на одрживи развој и заштиту животне средине. Истраживање обухвата основне школе, гимназије и средње стручне школе.

СТЕПЕН ИСТРАЖЕНОСТИ ПРОБЛЕМА

У нашој земљи до сада није било истраживања овог типа на тему ђачких екскурзија. Тема је комплексна и значајна за образовни туризам.

ХИПОТЕЗА ИСТРАЖИВАЊА

Подизање нивоа сарадње свих актера, јачање међусобне комуникације омогућава боље организовање, реализацију ђачке екскурзије и усаглашеност програма екскурзије са потребама едукације.

Помоћне хипотезе:

- а) Квалитетнија понуда домаћег туризма олакшава доношење одлуке за одлазак на екскурзију у Србији
- б) Комплетна понуда туристичке агенције доводи до одлучивања школе за понуђени аранжман
- в) Одлазак и упознавање понуђене дестинације олакшава школи избор за понуђену дестинацију

- г) Савремени облици производа односно осавремљен садржај обезбеђује веће гаранције за прихватање понуде агенције
- д) Ниже цене туристичког аранжмана омогућавају већем броју ученика одлазак на екскурзију
- ђ) Укључивање надлежног министарства у организацију екскурзије омогућава стручним школама бољу усаглашеност програма са едукацијом
- е) Боља обученост кадрова повећава задовољство корисника односно школе и ученика
- ж) Укључивање државе у промоцију домаћих дестинација при организовању екскурзија подстиче привреду и искоришћавање потенцијала државе у туризму
- з) Усаглашеност прописа и аката омогућава ефикаснију организацију екскурзије
- и) Едукација у школама о одрживом развоју и заштити животне средине подиже етичку свест ученика о важности ових тема
- ј) Едукација о одрживом развоју омогућава ученицима да препознају вредности средине која их окружује

СТРУКТУРА РАДА

Рад има пет области. Почетно разматрање се односи на методолошку поставку рада, на циљ истраживања у подручју образовног туризма. Прва област се односи на појам ђачких екскурзија, општу припрему организације ђачких екскурзија, утицај образовања и предметну наставу у функцији одрживог развоја. Друга област обухвата специфичности ђачких екскурзија као дела едукације и туризма. У трећем делу овог рада говори се о досадашњим искуствима у организацији ђачких екскурзија. Четврти део подразумева утицај ђачког туризма на одрживост туристичких дестинација и заштиту природе са очувањем културно-историјских вредности Србије. Пети део подразумева предлог мера за адекватнију организацију и реализацију ђачких екскурзија у Србији.

ЦИЉ И СВРХА РАДА

Циљ рада је успостављање веће сарадње са заинтересованим странама. Такође, подизање комуникације свих актера на виши ниво како би свака страна пружила већу подршку и омогућила усаглашавање програма са потребама едукације. Циљ је и упознавање директора као носиоца ђачких екскурзија са дестинацијом пре одласка са ученицима на екскурзију. Веће укључивање ученика у организацију ђачке екскурзије и припрему итинерера. Затим препознавање проблема који доводе до пропуста при организацији и реализацији ђачких екскурзија, доступност информација као и унапређење обучености кадрова у туризму који су укључени у организацију и реализацију ђачких екскурзија и указивање да ученици треба да усвоје нову филозофију одрживог развоја и заштите животне средине.

МЕТОДСКИ ПОСТУПЦИ

У овом раду користиће се следеће методе: прикупљање потребне документације, метода анализе докумената, метода испитивања-упитник и интервју, израда табела и графикана.

I. МЕСТО ЋАЧКЕ ЕКСКУРЗИЈЕ У ОБРАЗОВНОМ СИСТЕМУ И ОДРЖИВОМ РАЗВОЈУ ТУРИЗМА У СРБИЈИ

Ћачке екскурзије се организују за ученике основних школа, средњих стручних школа и гимназија и подразумевају ваннаставну активност на путовању у земљи и иностранству. Дефиниција образовног туризма(Ritchie, 2003), гласи: Образовни туризам је туристичка активност оних учесника којима су образовање и учење примарни или секундарни део боравка на дестинацији или екскурзији.³

1.1. Ћачка екскурзија-ваннаставна активност у образовном систему

Све већа пажња при изради туристичких планова усмерава се ка образовном туризму. Развој научних и технолошких достигнућа намеће потребу за овим видом туризма. Савремено образовање је скуп теоријских и методолошких знања која захтевају и практичну примену на терену. Тенденције данашњег образовања су јачање стручних знања која стављају као приоритет вештине у пракси. Ћачка екскурзија је важна активност која доприноси савременом виду образовања, доприноси стицању вештина код ученика као и јачање менталног и физичког здравља ученика.

Екскурзија је комплексан облик путовања и подразумева непосредно посматрање простора, истраживачки разговор, наставни разговор, излагање, објашњавање, описивање и много других метода. За ученике основних школа садржаји екскурзије и наставе у природи се остварују на основу наставног плана и програма образовно-васпитног рада и школског програма и саставни су део годишњег плана рада школа. Програм спроводи стручни вођа пута ради остваривања циљева екскурзије. Одељенски старешина координира остваривање садржаја и активности предвиђених програмом екскурзије и стара се о безбедности и понашању ученика. Због сложености организације и реализације екскурзије важно је да актери буду у потпуности информисани о свим ставкама које екскурзије обухватају и да се са тим сложе. Све заинтересоване стране у овом случају имају максималну одговорност с обзиром

³ Јовановић В., *Тематски туризам*, Универзитет Сингидунум, 2013., стр. 175

да се ради о малолетним лицима. Због тога је важно обезбедити најбоље услове за предвиђено путовање.

Задаци екскурзије су везани за упознавање природне средине, стицање еколошких навика, савесности за очување природе, јачање социјалних односа и друго. Школски тим који подразумева одељенска и стручна већа веома је важан за добар избор дестинације која је понуђена од стране туристичких агенција. Савет родитеља даје пристанак на програм, цену и избор агенције. Екскурзија се организује и изводи, уз претходну писмену сагласност родитеља, по правилу за најмање 60% ученика истог разреда, уколико су створени услови за остваривање циљева и задатака.⁴

Ако је у питању настава у природи, дечје одмаралиште које је основала локална самоуправа или други државни орган могу учествовати на огласу. Најчешће се школе и одлучују за одмаралишта због већ добро организованог смештаја и активности веће групе ученика.

Ако су у питању екскурзије ученика средњих школа можемо навести задатке екскурзије и то: проучавање објекта и феномена у природи, уочавање узрочно-последичних односа у конкретним природним и друштвеним условима, развијање интересовања за природу и изграђивање еколошких навика, упознавање начина живота и рада људи појединих крајева, развијање позитивног односа према националним, културним и естетским вредностима, спортским потребама и навикама, позитивним социјалним односима, као и схватање значаја здравља и здравих стилова живота, испољавање позитивних емоционалних доживљаја. Као и код основних школа садржај екскурзије је део годишњег плана рада школе. Разлика између основних и средњих школа се односи на то што средње школе могу да организују екскурзију у иностранству за ученике трећег и четвртог разреда док се извођење екскурзије за ученике основних школа обавља у границама земље.

Потребе и интереси ученика су полазне основе за избор активности на ђачким екскурзијама и као такве најбоље дефинишу образовни туризам, где се

⁴ Правилник о екскурзији „Просветни гласник“ бр.1/2009

понуда туристичких агенција формира на основу реалне тражње образовног система.

1.2. Теорија и пракса организације ђачких екскурзија

Школа је образовно-васпитна установа са дугогодишњом традицијом организовања ђачких екскурзија и због стеченог искуства данас приступа веома озбиљно када је у питању организација екскурзије. Пре него што се крене са организацијом ђачких екскурзија прави се план за екскурзију, који се усаглашава са правилницима о екскурзији. Предмети као што су географија, биологија и историја, у основним школама, имају значајно место у припреми програма екскурзије и припреми ученика за екскурзију, с обзиром на то да је циљ ђачке екскурзије управо упознавање појава и односа у природној и друштвеној средини, као и упознавање културног, историјског и духовног наслеђа.

Савремено образовање обухвата теоријско знање, али и практично знање, које се на ђачким екскурзијама може подстаћи, покренути, уобличити, дефинисати и ојачати вештине код ученика основних и средњих школа. Ђачке екскурзије омогућавају ученицима да сагледају реално окружење и да прошире знања стечена на теоријској настави.

Ђачке екскурзије-део образовног система или туристичког сектора? Сматра се да је туризам примарно и настао из образовних потреба, или је бар индиректно са њима био повезан. О овој повезаности сведоче и промене које се од осамдесетих година дешавају и у туризму и у образовању. Образовање постаје мобилније, а учење постаје важан део туристичког искуства.⁵

Ученици су на предметној настави већ упознати са одређеним садржајем и теоријски потковани за одлазак на терен, односно ђачку екскурзију, где ће утврдити, допунити и добити нова знања, важна за њихово садашње и будуће образовање.

⁵ Анђелковић С., *Зборник Института за педагошка истраживања*, децембар 2012, стр. 387

Код ученика средњих школа се сложеније приступа припреми садржаја ђачке екскурзије зато што је усаглашавање наставног плана, могућности дестинација и туристичких понуда ограничено великим бројем фактора. Из тог разлога ђачке екскурзије у средњим стручним школама неретко не могу да пропрате привредна достигнућа која су у вези са делатношћу школе.

У наставку текста је поступак који је неопходно пропратити како би ђачке екскурзије биле успешно организоване и реализоване. При изношењу ових информација дајемо пример Средње техничке ПТТ школе у Београду са релевантним подацима о организацији екскурзије за 2013/2014. школску годину; обављеним разговором са директором школе, дугогодишњим вођом пута и ученицима четвртог разреда. Истраживање је обухватало ученике завршног четвртог разреда јер је утврђено да се ђачка екскурзија за ученике млађих разреда не може организовати због финансијске кризе и лошег материјалног стања у држави. Због тога родитељи новац издвајају за матурску екскурзију која се организује у четвртом разреду. Пре него што се крене у процедуру са туристичким агенцијама, школа ученицима даје информације о могућим правцима путовања и оставља им могућност да сами дају предлоге куда би волели да иду на путовање на екскурзију. Понуда школе о правцима путовања је најчешће усмерена на европске земље и то: Чешка, Немачка, Грчка, Италија, Мађарска, Аустрија и Србија. Након анкете, прикупљени подаци се сумирају и за избор дестинације одлучује већина ученика која се одлучила за исти правац. Оглас се расписује на основу Правилника и измене Правилника о плану и програму образовања и васпитања за заједничке предмете у стручним и уметничким школама („Службени гласник РС-Просветни гласник“ бр. 1/09). Како су ученици школе изабрали Праг као жељену дестинацију Савет родитеља је подржао тај избор и одлука је донета да екскурзија подразумева трајање од 6 дана са 5 полупансиона. У понуди се тражи да путовање не сме да буде у ноћном термину што прописује и Правилник о екскурзији. Реализација екскурзије је у септембру месецу. Оглас је детаљан и садржај подразумева све туристичке атракције које су наведене за посету са дефинисаним услугама које улазе у цену и свим гратисима. Смештај који се захтева је у двокреветним и трокреветним собама са исхраном на бази полупансиона у хотелима са три

звездице. Предност се даје понудама које немају превоз даблдекер аутобусом и чији аутобуси нису старији од три године. Наводи се да понуде морају бити благовремене, комплетне и усаглашене са Правилником. У конкурсној документацији екскурзије ученика наводи се циљ екскурзије који подразумева упознавање културног наслеђа и достигнућа која су у вези са наставним програмом школе кроз непосредно упознавање појава и односа, а у свему према одредбама Правилника о екскурзији. Услови које наводи школа подразумевају : укупну нето цену по ученику у еврима и у динарима изражену по средњем курсу Народне банке РС, број месечних рата плаћања, плаћање у динарима преко рачуна школе, корекцију месечних рата у зависности од курса динара.

Када комисија која је формирана у школи, коју чини директор и чланови Савета родитеља, са присуством секретара и шеф рачуноводства ради стручне помоћи, изабере најбољег понуђача односно туристичку агенцију одређује се висина дневница за одељенског старешину, стручног вођу пута и лекара–пратиоца. Након тога одељенски старешина обавештава све родитеље о програму и цени екскурзије, избору агенције, бруто износу дневница и о осталим условима путовања. Затим долази до закључивања уговора између школе и туристичке агенције, са утврђеним општим условима путовања, подацима о водичу, начину плаћања, броју obroка, категорији смештаја, цени према броју путника и врсти и типу превоза.

Из наведених података јасно је да организација ђачких екскурзија подразумева сложен процес, да се детаљно наводе услови путовања и да комуникација између образовно-васпитне установе и туристичке агенције има значајно место у овом партнерству.

1.3. Одрживи развој – појам и савремени концепт

Како су ученици основних и средњих школа будући стручни кадрови који ће својим одлукама усмерити правац развоја будућности земље стога је значајно да се њихово образовање усмери на одрживи развој и заштиту животне средине, а тиме и на одрживи туризам.

Образовање за одрживи развој омогућава људима да развијају знања, вредности и способности да учествују у одлукама о начину на који делујемо појединачно и колективно, локално и глобално, са циљем да се унапреди квалитет живота у садашњости, а да се при томе не уништи планета за будућност.⁶ Образовањем о области одрживог развоја развијају се способности како би се препознале вредности средине која нас окружује, развио квалитетнији однос између човека и животне средине и преузела одговорност од стране људи за стварање одрживе будућности. Важно је да се још у основном и средњем образовању ученицима укаже на значај одрживог развоја и њихове улоге у одрживости.

Образовање за одрживи развој има за циљ да осигура редефинисање односа човека према природи и то не само кроз упознавање различитих научних дисциплина, неопходних за разумевање и решавање проблема загађености животне средине, већ и конституисањем другачијег вредносног система у односу човека према природи и проблемима (потребама) социо-економског развоја.⁷

Планирање образовања будућих кадрова требало би ускладити са потребама које захтева одрживи развој у свим сегментима, било да је у питању еколошка економија, заштита животне средине, социјална правда, привредна стабилност или културни развој.

Транформација друштва према моделу одрживог развоја изискује промене у готово свакој области друштвеног живота. Понајвише се то односи на образовање које би у 21. веку требало да претрпи значајну трансформацију у духу циљева и принципа одрживог развоја. Већ 1993. године на светској конференцији у Торонту посвећеној образовању за трајан одрживи развој (TOR), одржаној под окриљем UN (UNESCO i UNEP), истакнута је улога школе као значајне институције која треба да допринесе ширењу идеје одрживог развоја. Еколошко образовање је подигнуто на ниво стратешких циљева у свим развијеним образовним системима, што је 2004. године и потврђено на седници

⁶ Веинових З., *Настава природе и друштва и одрживи развој*, Учитељски факултет, Београд, 2007., стр.43

⁷ Павловић В.,(Видојевић Ј.) *Универзитет и одрживи развој*, ФПН, Центар за еколошку политику и одрживи развој, Београд, 2011., стр.142

министара просвете држава OECD и прогласом OUN – „Деценија образовања за TOR од 2005. до 2014. године“. ⁸

Данашње окружење је у незавидном положају због оних који немилице искоришћавају природне ресурсе и не маре о последицама за будућност, а ту будућност чине ученици основних и средњих школа.

Година 1972., када је у Стокхолму одржана и Прва конференција Уједињених нација о животној средини, сматра се прекретницом у односу човечанства према животној средини. Делегација СФРЈ је на тој Конференцији предложила да 5. јун (први дан њеног одржавања) буде проглашен за Светски дан животне средине, што је и прихваћено. Концепт одрживог развоја усвојила је Европска унија 1990. године, а Уједињене нације 1992. године на Другој Конференцији Уједињених нација о животној средини одржаној у Рио де Жанеиру. ⁹

Одрживи развој је развој који обезбеђује задовољење садашњих потреба без угрожавања могућности будућних генерација да задовоље своје потребе. Овај појам одрживог развоја установљен је 1989. године и прокламован Бергенском декларацијом 1990. године.

Да би се остварио одрживи развој, политике се морају базирати на принципу предострожности. Еколошке мере према томе морају антиципирати, спречити и усредсредити се на узроке деградације околине. Када постоји опасност озбиљног и непоправљивог оштећења, одсуство дефинитивних научних доказа не би требало користити као разлог за одлагање мера за спречавање деградације околине. ¹⁰

Одрживи развој подразумева остварење привредног раста, постизање одрживости на социјалном плану и постизање одрживости на

⁸ www.ror.edu.rs, Штрбац Н., Вуковић М., Воза Д., Сокић М., *стручни рад – Одрживи развој и заштита животне средине*, Универзитет у Београду, Технички факултет у Бору, стр.28

⁹ www.ror.edu.rs, Штрбац Н., Вуковић М., Воза Д., Сокић М., *стручни рад – Одрживи развој и заштита животне средине*, Универзитет у Београду, Технички факултет у Бору, стр.20

¹⁰ *Бергенска министарска декларација о одрживом развоју у подручју Економске комисије за Европу*, 16. мај 1990. година

еколошком плану. Одрживи развој тиме представља дугорочно ефикаснији привредни развој који не расипа богатство ресурса и енергије. Искоришћавање ресурса и животне средине не сме угрозити планету Земљу и тиме осудити будуће генерације на деградирано тло, климу и друге важне факторе за опстанак. Одрживи развој подразумева здраву животну средину односно да се природним начинима борбе смање штете по животну средину, омогући квалитет животне средине и за будуће генерације, да се заустави деградација на постојећем нивоу и да се млади људи укључе у реализацију одрживог развоја како би својим здравим идејама створиле бољу будућност за себе и наредне генерације. Одрживи развој је део напретка људске цивилизације и као такав треба да се негује и подржава.

Да ли нове генерације, односно ученици, могу да изграде еколошку свест и да усвоје начине понашања који ће подржати законе природе није питање већ нужност .

Перспектива одрживог развоја је прелазак на обновљиве изворе енергије(енергија таласа, ветра, хидроенергија). У Шведској су изграђене ветрењаче које производе довољно електричне енергије за потребе становништва. Све више држава уводи природни гас уместо дизела и бензина. Забрињавајуће је да пољопривредне њиве губе плодност због коришћења вештачког ђубрива чиме се добија нездрава храна. Осим тога, од вештачких ђубрива загађују се надземне и подземне воде што доводи до губитка питке воде. Државе које су кренуле са биолошком пољопривредом не морају да брину за будућност ораница.

Клима је најдрагоценији природни ресурс чија је основна карактеристика обновљивост, али и осетљивост и повредивост, узроковане антропогеним утицајима. Светска метеоролошка организација (WMO, 2003) упозорава на повратну спрегу између одрживог развоја и климе Земље: процеси одрживог развоја могу да очувају климу; и у обрнутом смеру(повратна спрега),

коришћењем климатских ресурса (обновљиви извори енергије) обезбеђује се одрживи развој.¹¹

Данас Светска метеоролошка организација климу третира као најдрагоценији ресурс (WMO, 2003, WMO, 2008) који представља динамички систем у коме учествују и међусобно делују различити фактори, поред сунчевог зрачења као основног генератора климатског система: атмосфера, океани и друге водене површине, ледени и снежни покривач, структура тла и процеси на тлу (литосфера), живи свет (биосфера) и људске активности (антропогени утицаји који мењају климу).¹²

Комисија Уједињених нација за одрживи развој основана је 1993. године и од тада су све државе приступиле изради и усвајању националних стратегија одрживог развоја. Усвајајући Националну стратегију одрживог развоја 2008. године, Република Србија је прихватила да одрживи развој постане њено трајно развојно опредељење и, наравно, један од услова за улазак у породицу савремених европских држава.¹³ Земље које развој туризма заснивају на концепту одрживог туризма имају могућности за дугорочно присуство међународном туристичком тржишту. Национална стратегија одрживог развоја дефинише одрживи развој као циљноорјентисан, дугорочан, непрекидан, свеобухватан и синергетски процес који утиче на све аспекте живота (економски, социјални, еколошки и институционални) на свим нивоима. Одрживи развој подразумева израду модела који на квалитетан начин задовољавају друштвено-економске потребе и интересе грађана, а истовремено уклањају или знатно смањују утицаје који прете или штете животној средини и природним ресурсима.¹⁴

¹¹ Павловић В., (Гбурчик В.) *Универзитет и одрживи развој*, ФПН, Центар за еколошку политику и одрживи развој, Београд, 2011., стр.207

¹² Павловић В., (Гбурчик В.) *Универзитет и одрживи развој*, ФПН, Центар за еколошку политику и одрживи развој, Београд, 2011., стр.209

¹³ Надић Д., *Одрживи развој и принципи одрживог развоја у стратешким документима Републике Србије*, ФПН, Годишњак бр.6, децембар 2011., стр. 213

¹⁴ Национална стратегија одрживог развоја, „Службени гласник РС”, бр.55/05, 71/05-исправка и 101/07, страна бр.2

Табела бр. 1 Одрживи развој и одрживо друштво

Суштина одрживог развоја	Одрживо друштво
Одрживи развој треба да обезбеди здраву животну средину	Поштује све облике живота и разноврсност живог света и минимализује штете по животну средину
Значај одрживог развоја је могућност даљег напретка људске цивилизације	Користи ресурсе на дугорочно најбољи начин, користи обновљиве изворе енергије, рециклира материјале
Одрживи развој захтева усклађеност привредног раста, социјалне правде и здраве животне средине	Препознаје да економски раст има границе и да су ресурси ограничени
Планирање и брижљиво надгледање животне средине	Има еколошку свест коју није могуће уздрмати
Коришћење достигнућа науке и технике са циљем да се избегну опасности које угрожавају средину	Решава проблеме за добробит човечанства

Извор: прилагођено из – Ђукановић М., Животна средина и одрживи развој, Елит, Београд, 1996.

Концепт одрживости данас чини централно место у перспективи опстанка човечанства. Нова техничка и технолошка открића помажу да одрживи развој буде главна визија будућности.

У Србији су активне следеће организације које се баве одрживим развојем: Центар за екологију и одрживи развој, Суботица; Центар за одговорни и одрживи развој туризма, невладина организација, Београд; Центар за еколошко образовање и одрживи развој, Крагујевац; Центар за одрживи развој ЈП „Железнице Србије“, Београд; Канцеларија за одрживи развој недовољно развијених подручја, Влада Републике Србије, Београд; Центар за одрживи развој, невладино удружење, Нови Сад; Центар за међународну сарадњу и одрживи развој, академска организација, Београд; Регионална развојна агенција Југ д.о.о., Ниш.

Концепт одрживог развоја представља алтернативу трагању за „неспутаним развојем“. Конвенционални приступи су развој посматрали у

контексту процеса модернизације која је претпостављала друштво које је технички и технолошки софистицирано, урбанизовано с развијеном тржишном привредом. Према теорији модернизације, друштво пролази кроз различите фазе економског напретка и тај напредак је линеаран. Што се тиче односа према природи, она има искључиво инструментални значај, односно подређена је интересима људске врсте. Ова теорија је представљала матрицу по којој су конципирани развојни планови и стратегије, али и вршена евалуација остварених резултата током највећег дела савремене економске историје човечанства.¹⁵

1.4. Утицај образовања на одрживи развој

Савремене тенденције развоја земаља тржишне привреде показале су да се образовање и стварање људских ресурса налазе у врху приоритета националних стратегија и политика друштвеног, економског и технолошког напретка. Када је реч о Републици Србији и њеном развоју-реконструкција и трансформација образовања, посебно стручног, представља једну од претпоставки укупног одрживог развоја Републике Србије. Улагање у образовање, односно у обезбеђивање одговарајућег људског капитала који уме да се прилагоди измењеним околностима, добија и карактер инвестиционог улагања и постаје захтев за Републику Србију. Самим тим, политика образовања није само политика креирања људског капитала, већ је део укупне развојне политике друштва.¹⁶

Образовање се укључује у савремени одрживи развој увођењем нових занимања, савременим знањима, достигнућима, иновацијама и развијањем способности за подршку одрживом развоју. Значај одрживог развоја је у томе што пружа могућност напретка људске цивилизације са умеренијим трошењем ресурса. Такође, омогућава садашњим и будућим генерацијама да сами стварају свој развој и да имају једнаке могућности у погледу очуване животне средине. Наука о животној средини добија на значају и све више се о њој говори

¹⁵ Павловић В., (Видојевић Ј.), *Универзитет и одрживи развој*, ФПН, Центар за еколошку политику и одрживи развој, Београд, 2011., стр.143

¹⁶ Стратегија развоја стручног образовања у Републици Србији коју је Влада донела на основу члана 45. став 1. Закона о Влади („Службени гласник РС”, бр. 55/05 и 71/05 - исправка)

у образовању. Због тога је значајно да се и у образовање унесу промене које се односе на предметну наставу која подржава одрживи развој и заштиту животне средине. Декларација која је усвојена на УН Конференцији о човековој средини из Најробија (1982.) посебно указује на значај образовања и информисања за јачање јавне свести која би, између осталог, требало да утиче на развијање превентивних активности, односно планирања мера заштите животне средине.¹⁷

Прихватање новог начина понашања односно очувања животног окружења је услов остваривања идеје одрживог развоја која се уводи у образовање и актере у образовним установама наводи на понашање у складу са законима природе. Постоји Стратегија развоја стручног образовања у Републици Србији коју је Влада донела на основу члана 45. став 1. Закона о Влади („Службени гласник РС”, бр. 55/05 и 71/05 - исправка), затим Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године коју је Влада донела на основу члана 45. став 1. Закона о Влади („Службени гласник РС”, бр. 55/05, 71/05 – исправка, 101/07, 65/08, 16/11, 68/12 - УС и 72/12) , али се у образовним профилима у средњим стручним школама не могу наћи нова потребна занимања из области одрживог развоја и заштите животне средине осим профила техничар за заштиту животне средине и техничар за рециклажу(*извор: Конкурс за упис ученика у први разред средње школе у Републици Србији за школску 2014/2015. годину, Министарство просвете, науке и технолошког развоја*).

У овом раду акценат се ставља на ђачке екскурзије као образовна путовања која ученицима основних и средњих школа омогућавају да упознавањем природног окружења јачају еколошку свест и пруже им могућност да сопственим активностима омогуће бољу будућност и себи и будућим генерацијама.

Образовање за одрживи развој (ЕСД) процес учења (или приступ настави) заснована на идеалима и принципима који леже у основи одрживости

¹⁷ Павловић В., (Видојевић Ј.), *Универзитет и одрживи развој*, ФПН, Центар за еколошку политику и одрживи развој, Београд, 2011., стр.151

и бави се свим нивоима и врстама учења да обезбеди квалитетно образовање и подстицање одрживог хуманог развоја - учење да знам, учи да буде, учење да се живи заједно, уче да раде и уче да себе и друштво трансформише.¹⁸

У наредној табели су приказана потребна занимања у две европске земље које могу послужити као пример за будуће планирање образовних профила у Републици Србији.

Табела бр. 2 – Потребне нове занимања из области одрживог развоја и заштите животне средине на примеру Немачке и Француске

Нова занимања			
Сектор	Занимање	Немачка	Француска
Енергетика	Соларна енергија	Потреба	Потреба
	Енергија ветра	Потреба	Не
Отпад	Рециклажа отпада	Не	Потреба
Услуге	Испитивање енергије	Не	Потреба
	Управљање зеленим пословима	Потреба	Не
Преквалификације			
Сектор	Занимање	Немачка	Француска
Процесна индустрија	Хемијски техничар	Потреба	Не
Саобраћај	Превозна средства са ниском генерацијом угљеника	Потреба	Потреба

Извор: прилагођено из- Павловић В., (Михајлов А.), *Универзитет и одрживи развој*, ФПН, Центар за еколошку политику и одрживи развој, Београд, 2011., стр.91

¹⁸ <http://www.unescobkk.org/education/esd-unit/definition-of-esd/> (преглед 29.05.2014.)

1.5. Предметна настава у функцији одрживог развоја

Како је дошло до великих промена у животној средини тако је и настава у функцији одрживог развоја добила своје место у школама. Уџбеницима су придодати нови наслови и садржаји који се тичу одрживог развоја. Образовање и јесте средство које реформише друштво ка одрживом развоју. У основним школама постоји предмет Свет око нас који се изучава у првом и другом разреду основне школе и надовезује се на садржаје припремног предшколског програма и предмет Природа и друштво, који се изучава у трећем разреду основне школе. Ови предмети развијају способности код ученика за одговоран живот у друштву. На основу тих знања се стичу и навике и понашања ученика према средини која их окружује са усађивањем вредности и квалитета живота. Општи циљ наставног предмета Свет око нас је да деца упознају себе, своје окружење и развију способности за одговоран живот у њему, а наставног предмета Природа и друштво је упознавање себе, свог природног и друштвеног окружења и развијање способности за одговоран живот у њему.¹⁹

Садржаји наставних предмета развијају знања и разумевања, ставове и вредности који се тичу животне средине, социјалних односа и одрживог начина живота. Активно учење о овоме ствара одговорне генерације. Ради одрживог развоја важно је да ученици идентификују и негују најбоље у њиховом природном, друштвеном, економском и културном наслеђу, као и да упознају, разумеју и поштују појединца, заједницу и различитост. Од изузетног је значаја што су ученици заинтересовани за научно-техничка достигнућа и да у разним секцијама и клубовима проналазе решења која су добра за животну средину и одрживи развој. Кроз нова знања развијају и интересовања за поједине гране наука и њихов значај у савременом животу. Да би се отклонили ризици у заштити и унапређивању животне средине, потребно је у настави укључити све научне дисциплине, ради решавања проблема којих данас има све више како у природном тако и у друштвеном окружењу. Проблеми заштите животне средине

¹⁹ Веиновић З., *Настава природе и друштва и одрживи развој*, Учитељски факултет, Београд, 2007., стр.

су распрострањени по целом свету што је довело до законодавних делатности у области вода, ваздуха, хране и заштите тла.

1.6. Значај и принципи одрживог туризма

По тумачењима Светске туристичке организације и Програма УН за животну средину, одрживи туризам подразумева такав развој ове делатности, којим се уважавају и задовољавају потребе туриста, као носилаца тражње и туристичких области, као носилаца понуде, а да се при томе, не нарушава могућност да се ови циљеви остварују на истом или вишем нивоу и у будућем периоду. Другим речима, концепција одрживог развоја треба да буде основна смерница у управљању туристичком делатношћу, која ће омогућити остваривање економских, друштвених и естетских циљева, уз истовремену заштиту културних вредности, социјалног интегритета, кључних еколошких процеса и биолошког диверзитета.²⁰

У преамбули Општег етичког кодекса у туризму²¹ потврђени су циљеви за промовисање одговорног, одрживог и универзално прихватљивог туризма. У Општем етичком кодексу у туризму јасно су дефинисана начела и у члану 3. начела туризма као фактора одрживог развоја и то:

(1) Сви учесници у развоју туризма треба да чувају природну средину, у циљу достизања стабилног, континуираног и одрживог привредног раста, усклађеног са правичним задовољавањем потреба и тежњи садашње и будућих генерација;

(2) Сви облици развоја туризма који су корисни за очување ретких и драгоцених ресурса, нарочито воде и енергије, као и за избегавање, колико год је то могуће, производње отпада, треба да добију приоритет и буду подстакнути од стране националних, регионалних и локалних власти;

²⁰ Јовичић Д., *Туризам и животна средина-концепција одрживог туризма*, Задужбина Андрејевић, Београд, 2000., стр.26

²¹ <http://ethics.unwto.org/en/content/global-code-ethics-tourism> (преглед 19.04.2014.)

(3) Равномерно распоређени токови туриста и посетилаца у времену и простору, посебно оних који су резултат годишњих одмора и школских распуста, и још равномернија расподела одмора, потребни су да би се смањио притисак туристичке активности на околину и повећао њен корисни утицај на туристичку привреду и локалну економију;

(4) Туристичка инфраструктура треба да буде тако осмишљена, а туристичке активности програмиране, да штите природну баштину сачињену од екосистема и биодиверзитета и да чувају угрожене дивље врсте; учесници у развоју туризма, а посебно туристички посленици, треба да се сложе око увођења ограничења или забрана својих активности када се оне спроводе у нарочито осетљивим областима: пустињама, поларним или високо-планинским подручјима, приобалним подручјима, тропским шумама или мочварама, повољним за стварање резервата природе или заштићених подручја;

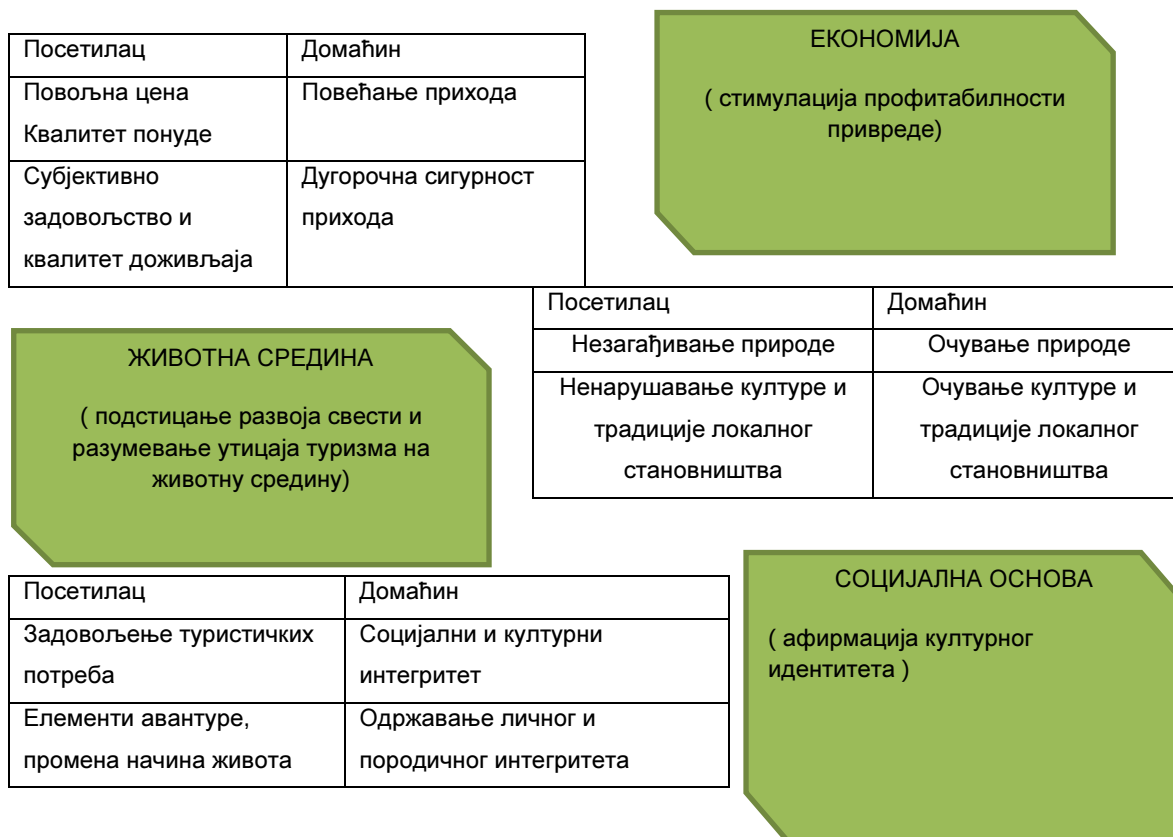
(5) Туризам у природи и екотуризам су признати као нарочито корисни за побољшање и унапређење положаја туризма, јер обезбеђују поштовање природне баштине и локалног становништва и усклађени су са укупним капацитетима подручја;

Одрживи туризам треба да задовољи потребе туриста у дужем временском периоду и са економског и са социолошког и еколошког становишта. Такође, природне ресурсе који омогућавају развој туризма требало би рационалније користити и избегавати ризичне активности које за последицу имају деградацију природне средине.

Главни циљ оваквог вида туризма је да се омогући људима уживање и стицање знања о природним, историјским и културним карактеристикама јединственог окружења, уз очување интегритета места и подстицање економског развоја и добробити локалне заједнице. Да би се постигао развој одрживог туризма, неопходан је интегрални приступ његовом планирању и управљању. Приметна је све већа потврда неопходности комбиновања потреба традиционалног урбаног управљања (саобраћај, планирање експлоатације земљишта, маркетинга, економског развоја, заштите од пожара) са потребом планирања туристичких делатности. Одрживи развој, ни у ком случају нема за

циљ да заустави развој туризма већ да омогући његов развој на начин да туристи виде и доживе оно што желе, али да притом не униште саме чиниоце који су их привукли. У исто време, друштво, култура и окружење људи који живе у туристичким дестинацијама нису уништени нити угрожени. Туристичка индустрија треба да комуницира са локалним заједницама и да их укључи у развој.²²

Шема бр. 1. Модел одрживог туризма

Извор: прилагођено из – Јовичић Д., *Туризам и животна средина-концепција одрживог туризма*, Задужбина Андрејевић, Београд, 2000., стр. 108

Здрава животна средина јесте предуслов за успешно бављење туризмом што подразумева смањење отпада, поновну употребу и рециклажу, ефикасност коришћења енергије, управљање ресурсима чисте воде и отпадним водама, планирање и управљање земљиштем и др. Локално становништво дестинације је важна подршка које својим учешћем у активностима за очување природе може да допринесе и обезбеди већи квалитет туристичког производа.

²² <http://www.lovetravel.rs/zelena-planet/odrzivi-razvoj-turizma> (преглед 19.04.2014.)

Одрживи развој туризма се највећим делом односи на изградњу националних паркова и заштићених зона тј. развој такозваног екотуризма са циљем заштите и очувања биљног и животињског света.²³

Суштина савременог концепта одрживог развоја је усклађивање економских и еколошких циљева са приоритетом одговорне потрошње у туризму у складу са природним и друштвеним могућностима туристичке дестинације.

Ако посматрамо једну туристичку дестинацију видимо да велики број фактора утиче на природни простор и то: изграђени капацитети и инфраструктура, број посетилаца и њихова учесталост путовања, врста саобраћаја коју туристи користе, понашање туриста и др.

Принципи одрживог туризма подразумевају минимизирање негативног утицаја туризма, разумевање околине и природно очување, ефикасно коришћење ресурса у туризму, поштовање културе и традиције локалног становништва, ефикасно коришћење ресурса, побољшање добробити локалног становништва и др. Да би се остварили циљеви одрживог развоја туризма неопходно је да се сагледају будућа кретања и трендови у туризму и у складу са тим доносе одлуке. Како је у туризму задовољавање туристичких потреба на првом месту важно је ускладити потребе и одговорност туриста да би и становништво рецептивних места задовољили своје социјалне и економске потребе, а да при том ни једни ни други не прелазе границе одрживости туристичке дестинације.

Позитивни утицај туризма чини: туристичка потрошња која омогућава развој туристичке области, приходи од страних туриста који повећавају друштвени производ, повећавање запослености, валоризовање простора, оплемењивање простора, ширење свести о очувању националних паркова и заштити простора, заштита културно-историјских споменика и слично. Али туризам има и негативан утицај као што су: деградирање средине, загађивање вода и ваздуха, угрожавање биодиверзитета и друго. Схватајући важност

²³ Бошковић Т., *Одрживи туризам као савремени концепт развоја туризма*, Школа бизниса, Научно-стручни часопис, стр.125

одрживог туризма многе земље Европе кренуле су са значајним подухватима као што су: коришћење алтернативних горива којима се смањује загађивање ваздуха емисијом гасова из ауспуха, распоред возње приватним аутомобилима, бесплатан јавни превоз у одређеном периоду, изградња еко-кућа, увођење зоне без саобраћаја где приступ имају само пешаци и др.

Савременом човеку је практично немогуће да избегне утицај на животну средину, али се тај утицај може свести на најмању могућу меру (минимализовати) уз придржавање одређених принципа (начела) који чине политику одрживог развоја. Речју, придржавање ових принципа омогућује развој људског друштва уз очување животне средине. У те принципе, пре свега, спадају: (1) интегрисаност, (2) предострожност, (3) обновљивост ресурса и (4) превентивно деловање. Сви ови принципи, као и главни – минимизација утицаја на средину – инкорпорирани су или се инкорпорирају у регулативу Европске уније.²⁴

II. СПЕЦИФИЧНОСТИ ЋАЧКИХ ЕКСКУРЗИЈА КАО ДЕЛА ЕДУКАЦИЈЕ И ТУРИЗМА

Све активности које се остварују у образовно-васпитној установи и ван ње, а односе се на програм и рад школе регулисане су законима и правилницима. Специфичности ћачких екскурзија сагледане су у наставку овог поглавља.

2.1. Законска регулатива

У случају организације и реализације ћачких екскурзија постоје одређени правилници и упутства којих се школе придржавају када почињу са плановима за екскурзију. За основне школе у „Службеном гласнику РС- Просветни гласник РС“ бр. 7/10 од 24.08.2010. године, објављен је Правилник о програму за остваривање екскурзије у првом и другом циклусу основног образовања и васпитања као и Упутство за остваривање наставе у природи у првом циклусу основног образовања и васпитања, затим је у „Службеном гласнику РС-

²⁴ www.ror.edu.rs, Штрбац Н., Вуковић М., Воба Д., Сокић М., стручни рад –Одрживи развој и заштита животне средине, Универзитет у Београду, Технички факултет у Бору, стр.26

Просветни гласник РС“ бр. 2/10 од 15.03.2010. године. објављен Правилник о изменама и допунама Правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања и Упутство за реализацију екскурзије и наставе у природи у основној школи које је донео Министар просвете, науке и технолошког развоја(број: 610-00-790/2010-01 од 16.09.2010. године.)

Екскурзије за ученике гимназија и средњих стручних школа регулисане су Правилником о измени Правилника о наставном плану и програму за гимназије и средње стручне школе, објављен у „Службеном гласнику РС-Просветни гласник РС“ бр. 1/2009 од 22.01.2009. године . Правилницима је обухваћено следеће: појам екскурзије, циљ екскурзије , задаци екскурзије, садржај екскурзије, програм екскурзије, извођење екскурзије ,услови за извођење екскурзије, припрема и извођење екскурзије, избор агенције, безбедност путовања и извештај о извођењу екскурзије. Осим правилника донето је и Мишљење Управе за јавне набавке, бр. 011-00-1270/13 од 13.09.2013. године којим је, на основу Закона о јавним набавкама („Службени Гласник РС“, бр. 124/2012), утврђено које су обавезе школа као индиректних корисника буџетских средстава по питању набавка екскурзија. До доношења Закона о јавним набавкама и Мишљења Управе за јавне набавке све образовно-васпитне установе организацију ђачких екскурзија су организовале на основу Правилника о екскурзијама којим су детаљно објашњени поступци који се прате како би дошло до успешне реализације ђачких екскурзија. Приликом истраживања уочено је да правилници и Закон о јавним набавкама нису усаглашени и да због тога многе школе до сада нису ушле у процедуру за организовање екскурзија. При том мора се нагласити да школе немају стручно лице које може спровести јавне набавке овог типа и да то захтева нова улагања и трошкове које школа сама не може да покрије. Ђачке екскурзије нису изузете у поступку јавних набавки за шта постоји захтев Заједнице школа и Друштва директора Србије са циљем да се и ове године ђачка екскурзија организује на исти начин као и претходних година.

Како ће образовно-васпитна установа моћи да спроведе поступак, ако нема средства на рачуну за ђачке екскурзије? На основу тога јасно је да је неопходна боља сарадња са свим институцијама и актерима у овом случају и

да предстоје разговори који се тичу ових захтева. У наставку текста је део Мишљења Управе за јавне набавке бр.011-00-1270/13 од 13. септембра 2013. године: „ Чланом 8. став 3. тачка 16) Правилника о стандардном класификационом оквиру и Контном плану за буџетски систем предвиђено је да класификација извора финансирања обухвата, поред осталог, и родитељски динар за ваннаставне активности“.²⁵ Закон о буџетском систему је прописао да уговори о набавци свих директних и индиректних корисника буџетских средстава, у које спадају образовно-васпитне установе, морају да се закључе у складу са прописима Закона о јавним набавкама. „ Чланом 7. Закона су предвиђене набавке на које се одредбе овог закона не примењују, али набавке екскурзија се не може подвести ни под један од прописаних основа за изузимање од примене Закона. Сходно наведеном, мишљења смо да школа, као наручилац, има обавезу да за набавку екскурзија спроводи поступак јавне набавке уколико се родитељски динар за екскурзије уплаћује на рачун школе“.²⁶

Министарство просвете, науке и технолошког развоја проследило је Упутство за реализацију екскурзије и наставе у природи којим се одређују: садржаји екскурзије и наставе у природи; програм екскурзије и наставе у природи; извођење екскурзије и настава у природи; услови за извођење екскурзије и наставе у природи; припрема и извођење екскурзије; избор понуђача; безбедност ученика и осталих учесника за време реализације екскурзије и наставе у природи; извештај о извођењу екскурзије и наставе у природи. Из Упутства се види да је школа дужна да објави оглас и то у најмање једним дневним новинама које имају тираж на територији целе Републике Србије што Закон о јавним набавкама и предвиђа. Тиме се постиже већа конкуренција и онемогућава монополско понашање туристичких агенција у појединим срединама.

²⁵ Мишљење Управе за јавне набавке бр. 011-00-1270/13 од 13.09.2013. године

²⁶ Закон о јавним набавкама, 22.12.2008. године

Упутство за формирање понуде за извођење екскурзије подразумева:

1. Место и периоди реализације путовања, опис одредишта путовања и периоде боравка са датумима, ако је боравак у деловима (навести место и период реализације путовања, тачна релација пута у одласку и повратку, са местима смештаја и др.),
2. Податке о врсти превоза и својствима превозног средства које се користи (не може се навести име превозника, ограничити старост возила и др.а мора се навести врста и карактеристике превозног средства)
3. Податке о врсти, месту и локацији смештајног објекта, категорији према важећим прописима земље у којој се објекат налази, односно нивоу комфора, (не може се навести име објекта за смештај, а мора структура соба и број лежаја по собама и др.)
4. Податке о врсти и начину услуживања obroка у складу са Правилником (број и врсту obroка -доручак, ручак, вечера и начин услуживања – сампопослуживање или услуживање.)
5. Здравствена заштита ученика, према Правилнику
6. За сваку релацију обавезан пратилац групе из агенције (исказати потребу за туристичким или локалним водичима)
7. Број гратиса у односу на број плативих путника (навести број гратис ученика и број осталих особа)
8. Улазнице по свакој релацији за музеје и културно–историјске споменике, као и за све друге посете (не могу се накнадно наплаћивати и морају бити садржани у укупној цени понуде.)
9. Потребни изадаци за добијање виза и полиса здравственог осигурања (за ино дестинације)
10. Минималан број путника за сваку релацију, односно дестинацију, као и минимални број ученика по аутобусу
11. Планирану укупну цену путовања , као и начин плаћања укупне цене (број рата и цена по ученику, и др.),
12. Обавезу агенције да наведе и изнесе такса и накнада које се односе на одређене услуге, а које нису укључене у укупну цену путовања (само законске таксе и накнаде нпр. боравишна, аеродромске и авио таксе)

Право учешћа на огласу имају све агенције које поседују одговарајућу лиценцу министарства надлежног за послове из области туризма и које испуњавају друге услове прописане Законом о туризму и правилницима Министарства просвете;

Понуђачи су обавезни да доставе понуду и документацију којом потврђују испуњавање услова за учешће по огласу, што значи да понуда мора да садржи све податке из упутства за формирање понуде, да доставе све податке као што су : назив понуђача, место, адреса, телефон. одговорно лице и ПИБ.

Уведен је и критеријум за оцену понуда – екскурзије, са бодовањем (пондери), за квалитет програма путовања, цену, референтну листу, услове плаћања и др. На пример: више пондера носи виша категорија објекта, услуживање obroка-шведски сто, близину објекта са транзитним путевима, високоподна возила, нижа цена, добар промет пословања и највећи у туризму, дужи рад понуђача-преко 10 година, плаћање у више рата. Предност, у случају истог броја бодова имају специјализоване агенције са потврдом испуњавања стандарда-кодекс за дечји и омладински туризам.

Оглас садржи програм путовања са свим дестинацијама и временом реализације као и све садржаје које би требало остварити за време путовања ученика. У тексту огласа школа мора навести где и до ког рока туристичке агенције преузимају упутство за формирање понуде, рок за преузимање упутства је 10 дана од дана објављивања огласа, одлука о избору понуђача се доноси најкасније 10 дана од дана истека рока за подношење понуде, а потом понуђачи сачињавају понуду на основу упутства за формирање понуде. Туристичка агенција свакако мора поседовати лиценцу министарства надлежног за послове туризма и да испуњава и друге услове прописане законом. У школи припрему огласа спроводе директор и чланови Савета родитеља одељења . Упутство и отварање понуде, као и избор понуђача врши Комисија школе и отварању понуде присуствује представник понуђача. Комисију школе чине директор, чланови Савета родитеља одељења ученика за које се организује екскурзија. Комисија школе бира понуђача већином гласова од укупног броја чланова. Морају постојати три понуде од стране туристичких

агенција од којих је изабрана најбоља и школа нема обавеза према изабраном понуђачу уколико се не испуне прописани услови из правилника и упутства . Понуђач може поднети приговор надлежној Просветној инспекцији и Школском одбору уколико је незадовољан поступком избора. Уколико постоје жалбе школа не може склопити уговор са изабраном туристичком агенцијом док не истекне рок за жалбу и одлука о избору агенције не постане коначна.

Према информацијама из образовно-васпитних установа новина од 2013. године чини Закон о јавним набавкама који родитеље укључује као корисника услуга јер сами уплаћују новац за екскурзије директно туристичким агенцијама и надокнаду за наставнике на рачун школе што додатно отежава добру организацију екскурзија. Због тога школе сматрају да родитељски динар не треба да буде обухваћен Законом о јавним набавкама јер се школе придржавају Правилника, а на основу њихових информација правни акти који подразумевају и питања екскурзије нису усаглашени. Један од приговора образовно-васпитних установа по питању Закона о јавним набавкама је и то да школе немају лиценцирано лице које би ту набавку извршило и да ангажовање таквог лица подразумева додатне трошкове за школу.

Један број основних школа су за то да ћачке екскурзије трају само један дан, да родитељи не одређују висину накнаде за наставнике и да бирају агенције, јер одговорност сноси школа. По питању сарадње школа и родитеља нема замерки осим реалних приговора који се успешно решавају. Такође, школе су заинтересоване да представник родитеља присуствује екскурзији.

2.2. Досадашња искуства

Туризам је значајна грана привреде која је препозната као таква у земљама света, али код нас још недовољно подржана. Туризам утиче на циркулацију новца, побољшање девизног биланса, подстиче развој крајева и развој саобраћаја и саобраћајне инфраструктуре.

Ћачке екскурзије су део образовног туризма и имају велики образовно-васпитни значај. Ћачке екскурзије поред тога што представљају једну од значајних компоненти у образовању ученика доводе до стицања искуства,

сазнања и образовања ученика о туризму и туристичким садржајима земље у којој живе и похађају наставу. Овим видом организовања ученици се сусрећу са важном делатношћу своје земље – туризмом . Већина ученика се управо на екскурзијама први пут сусреће са туристичком понудом других земаља. Ученици из таквог искуства најчешће формирају тражњу при каснијем избору агенција и дестинација када одлазе на индивидуална путовања.

Наша земља има природне услове за развој туризма због повољног туристичко-географског и транзитно-саобраћајног положаја у Европи. Јачањем туризма уопште јача се и образовни туризам земље. Томе доприносе географски положај, културно-историјски споменици, установе образовања, али и туристичке агенције са својим добро конципираним програмом путовања и садржајем.

На основу истраживања која су спроведена у школама искуства са организаторима путовања су позитивна. То значи да се данас прихватају понуде туристичких агенција које испуњавају све захтеве школе. Не може се закључити да све туристичке агенције нуде најповољнија решења, јер се ранијих година дешавало да дође до промене туристичке агенције при организовању екскурзије због разлога као што су: велика цена туристичке понуде, неинтересантна дестинација у земљи, обавеза да сви ученици буду у истом хотелу, неадекватна категоризација хотела, недовољно стручан туристички водич.

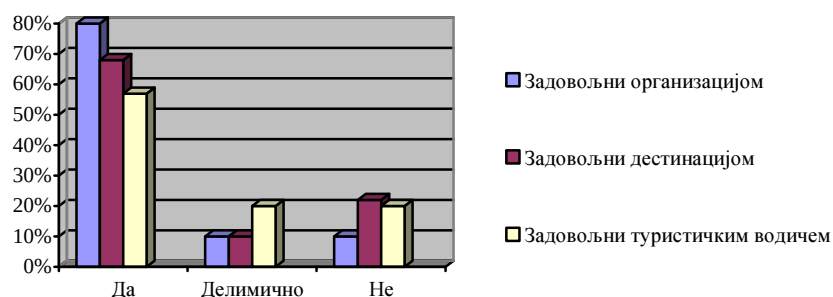
Садашња искуства су позитивна по питању организације и реализације екскурзија, али се свакако наглашава да средње школе организују ђачку екскурзију у иностранству из разлога што је понуда од стране туристичких агенција за домаћи туризам недовољно развијена по питању инфраструктуре, опремљености хотела, неинтересантног и некомплетног садржаја односно некомплетне туристичке понуде земље.

Ако посматрамо демографски, економски, друштвено-културно и природно окружење свакако да су школе у праву када се радије одлучују за путовање у иностранство, када је то могуће, јер се туризам у свету брже мења и прилагођава тражњи и потребама туриста.

Дестинације у нашој земљи су још увек недовољно развијене, посебно за савремене туристе, у које можемо набројати и нове генерације ученика, који путем модерне технологије односно интернета имају добра сазнања о могућностима дестинација у земљи, али и у свету.

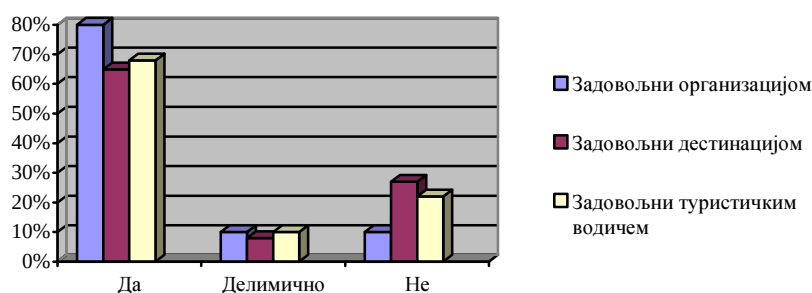
На основу истраживања види се да је организација екскурзије сложен посао, да захтева добру припрему, избор терена, разрађену маршруту и многе друге послове које школе успешно обављају. Од укупно 100 анкетираних наставника долазимо до Графикана бр. 1 и од укупно 400 анкетираних ученика долазимо до Графикана бр.2

Графикон бр.1 Мишљења наставника

Извор: (сопствени), подаци добијени на основу анкете спроведене у средњим школама у Београду(Десета гимназија, Средња техничка ПТТ школа, Пољопривредна школа са домом ученика ПК Београд, Трговачка школа, Техно арт школа, Школа за дизајн).

Графикон бр.2 Мишљења ученика

Извор: (сопствени), подаци добијени на основу анкете спроведене у средњим школама у Београду(Десета гимназија, Средња техничка ПТТ школа, Пољопривредна школа са домом ученика ПК Београд, Трговачка школа, Техно арт школа, Школа за дизајн).

2.3. Видови организације

Ђачке екскурзије у нашој земљи организују се у виду редовне екскурзије за ученике основних и средњих школа, матурске екскурзије и наставе у природи. Редовне екскурзије одржавају се у јесен, период септембар-октобар или пролеће, период мај-јун. По правилу екскурзије се организују у оквиру државних граница и изузетно, за ученике трећег и четвртог разреда средње школе у иностранству. Трајање екскурзије за ученике средњих школа је одређено тако да ученици првог разреда средње школе бораве на екскурзији до три дана, ученици другог разреда средње школе до пет дана и ученици трећег и четвртог разреда средње школе до пет наставних дана. Правилником је и одређено да ако се екскурзија организује у време наставних дана, настава се мора надокнадити за све ученике, у складу са школским календаром и годишњим програмом рада школе. Матурске екскурзије се организују за ученике завршног разреда средње стручне школе и гимназије као обележавање успешно завршеног средњошколског образовања. Такве екскурзије се најчешће организују за дестинације у иностранству и то у земљама Европе, са локацијама од културно-историјског значаја.

За ученике осмог разреда основне школе екскурзије се организују у трајању од три дана, за ученике шестог и седмог разреда два дана и ученике од првог до петог разреда један дан-једнодневни излет. Настава у природи се организује за ученике од првог до петог разреда и подразумева боравак од седам полупансиона у некој од установа које искључиво имају смештај за ученике и налазе се на планинама или другим локацијама које су безбедне и здраве за боравак.

2.4. Видови комуникације

Комуникацијом се добија повратна информација и сазнаје да ли је порука добро схваћена. Уколико постоје сметње у комуникацији па порука не буде добро схваћена сарадња између страна може бити неостварена. Комуникација између актера у организацији и реализацији ђачких екскурзија је од значаја у области образовања и пословања у туризму.

Маркетинг комуникација има велику улогу у креирању добре и јасне слике заинтересованим школама. Како је комуникација између актера веома значајна важно је имати и одређену стратегију када су у питању ђачке екскурзије.

Прикупљањем података о корисницима услуга (школама) стављају се потребе корисника у фокус и одређеним видом комуникације може се задовољити циљно тржиште и његове потребе. Комуникација подразумева и међусобне контакте са родитељима, агенцијама, ученицима, наставницима, директором школа, али и свим осталим лицима која се појављују у укупном процесу који прати екскурзију. Успех туристичке агенција, у овом случају, зависи од добре понуде, али и од доброг излагања понуде, односа према заинтересованим лицима, вештине размене мишљења и др.

Комуникацијом се преноси порука која или јесте разумљива, прихватљива и привлачна или доводи до незадовољавања потреба корисника, а самим тим и лошег рангирања туристичке агенције код школа. У нашој земљи постоји велики број туристичких агенција, али оне при понуди за екскурзије недовољно размишљају о савременом приступу односно комуникацији као важном виду сарадње. То говори и пасиван став туристичких агенција када је у питању покретање сарадње са њиховим ресорним министарством и министарством образовања. У томе би помогли и медији, часописи или извори на интернету, који своје информације свде на критиковање наставничких дневница, не комуницирајући са школама да би ђачке екскурзије биле што стручније и безбедније реализоване. Кроз добру и искрену комуникацију туристичке агенције успостављају дугорочну сарадњу са школама када су у питању ђачке екскурзије. Због тога је важно да и ученици имају удела у комуникацији са представницима туристичке агенције како би директно чули понуду агенције, прихватили одговорност за свој избор агенције и дестинације, а самим тим и јачали менталне способности које су важне у образовању. Формирањем Ученичког парламента у школама долази до активније комуникације између ученика, али и комуникације ученика и наставника који су укључени у организацију екскурзија, тако да се јасно види да из године у годину долази до побољшања у комуникацији свих актера који су укључени у организацију и реализацију екскурзије.

2.5. Партнери у реализацији програма

За организацију и реализацију екскурзије важно је да цео систем добро функционише, што значи да све стране које учествују имају одговарајућу одговорност, утицај и интересе. Када школа распише оглас за путовање ученика, туристичке агенције формирају понуде, у наведеном року, на основу упутства у огласу. Свакако да туристичка агенција мора да поседује лиценцу надлежног министарства, да испуњава услове прописане законом из делатности туризма и да има доказе о искуству у ђачком туризму. Постоје туристичке агенције које већ у својој редовној понуди имају и понуду за ђачки туризам, али су оне малобројне.

Партнери су сви они који су повезани у организацији и реализацији ђачких екскурзија. Најважнији партнер образовно-васпитних установа односно школа јесу туристичке агенције са својим понудама, попустима, гратисима и другим погодностима. На основу изјава директора, увида у документацију школе и одговора наставника у упитнику од изузетног значаја јесте поштен однос туристичких агенција према школи, нескривање важних података (пример старост аутобуса), испуњавање услова школа и сл. Како су туристичке агенције свесне озбиљности услова школа по питању екскурзије ретко се среће у пракси да нека туристичка агенција понуду оформи мимо услова школе.

Можемо рећи да су и родитељи партнеру у организацији екскурзија, посебно данас када сами уплаћују рате за екскурзију, директно туристичким агенцијама. Они са школом одлучују о понудама које се појављују од стране агенција. Стога њихова међусобна повезаност производи и одређене интересе. Родитељима је интерес да деца безбедно реализују екскурзију и да добију потребну едукацију за новац који је уплаћен, туристичким агенцијама да попуне своје капацитете на дестинацијама, а школама да успешно реализују екскурзију и да ученици буду задовољни екскурзијом.

III. ИСТРАЖИВАЊЕ ДОСАДАШЊИХ ИСКУСТАВА У ОРГАНИЗАЦИЈИ ЋАЧКИХ ЕКСКУРЗИЈА

У овом делу се бавимо искуствима школа и туристичких агенција у организацији екскурзија у земљи и иностранству.

3.1. Искуства из других земаља

Истраживањем смо обухватили прекоокеанску земљу Канаду као добар пример за организовање екскурзије и њен јавни школски систем у граду Торонто, за ученике основне школе (Toronto District School Board) . Организовање екскурзија почиње од првог разреда (узраст од 6 година) и организују се два пута годишње, у јесен и пролеће под називом Field Trips. То су дневне екскурзије које почињу од 9 сати ујутру. Одлазак до жељене дестинације је школским аутобусом који ученике враћа у школу око 14 часова. Путовања су у оквиру града или на периферији тако да путовање траје максимум 30 минута. Оно што је интересно да ученици одлазе у установе у природи ткз. дневне школе за екскурзије и имају активности и у природи и у згради уколико су лоше временске прилике. Такве екскурзије су искључиво едукативног карактера јер ученици обилазе фарме, упознају дивљи и животињски свет, уметничке дисциплине, живот првих становника Индијанаца (First Nation) и слично. Поред центара у природи ученици одлазе и у центре за уметност (Art Centres) где гледају изложбу или представу, а често и сами праве нешто од материјала који добију ткз. arts and crafts.

Школа је у обавези да родитељима да папир са информацијама који се потписује као пристанак од стране родитеља и подразумева плаћање одређене суме новца (5-15 долара) као накнада за храну или цену путовања. Учитељи су пратиоци на екскурзијама, али постоји и могућност да родитељи буду волонтери на том путовању. Прво путовање са ноћењем почиње у петом разреду основне школе (последња година у Junior School). Пре путовања сви родитељи и ученици имају састанак (Information session) где се до детаља објашњава како функционише екскурзија као на пример: шта се ради на екскурзији и шта треба понети од ствари. Ученици одлазе у установе у природи-дневне школе које имају собе за спавање. Такође, могу да оду и до језера

Онтарио што подразумева 20 минута вожње бродом. При том ученици који одлазе на екскурзију не могу да носе електронске уређаје, телефоне, таблет рачунаре и видео игре. У установи нема телевизора и обавеза је да оду у 9 на спавање. Занимљиво је напоменути да у седмом разреду(Middle School) ученици имају испланиран сваки минут и узимају учешће у чишћењу соба, постављање хране и сл. Екскурзије су опционе и родитељи не морају да пошаљу дете, али се то најчешће не дешава јер су ђачке екскурзије сигурне, све је организовано од стране школског система, путује се школским аутобусом, одседа у установама школског система и нису много удаљене од матичне школе. Може се рећи да ученици активно учествују у активностима на екскурзији и да радо одлазе на екскурзије јер су укључени у тимски рад. Организација екскурзија у основним школама не подразумева одласке у хотеле нити укључују туристичке агенције као организаторе.

У Црној Гори организација екскурзије је слична као у Републици Србији. Постоји Упутство за организовање и спровођење школских излета, школа у природи и екскурзија којим се одређују услови и поступци за планирање и спровођење екскурзија. Као и у нашој земљи план и програм екскурзија утврђују се планом и програмом рада школе. Основно школовање траје 9 година и у току школовања, најмање једном, програм подразумева теме националне културно-историјске баштине Црне Горе. Школа у природи је проширени део програма школе, усклађен са Законом о основном образовању. За путовања ван границе Црне Горе неопходна је сагласност Министарства просвете и науке. Ђачке екскурзије и школе у природи трају најдуже седам дана. Одлуку о припремању и остваривању плана и програма екскурзије доноси наставничко веће школе у сагласности са директором школе. Постоји Комисија за екскурзије коју именује Школски одбор и која доноси одлуку о избору туристичке агенције. Комисију чини: директор школе, одељенске старешине и представник Савета родитеља. Обавеза директора је да један примерак одлуке о одобрењу путовања за екскурзију, ако је путовање у иностранство, достави Министарству просвете и науке.

На основу истраживања може се уочити да се ретко организују ђачке екскурзије у земљама из окружења са којима имамо заједничку историју, које су

релативно близу и говорно подручје је блиско. То указује на недовољну сарадњу са институцијама образовања у земљама из окружења и отвара могућност за покретање дијалога. Покретачи дијалога могу бити и образовно-васпитне установе јер се сарадња по питању образовања и културних дешавања у којима учествују школе догађа и није непозната ниједној страни, а могла би да учини много за оснаживање образовног туризма на Балкану.

3.2. Искуства у Србији

Након истраживања у нашој земљи уочено је да је екскурзија изузетно значајна ваннаставна активност за образовање ученика. У овом истраживању учешће су узели директори школа, наставници школа, ученици и родитељи ученика. Интервју са директором школе подразумевао је велики број питања која се односе на организацију и реализацију екскурзија. Сарадња са директорима била је изузетна и сви су били задовољни што се неко одлучио да уради истраживање на ову тему. За наставнике и ученике припремљен је упитник са неколико питања. Значајно је рећи да све школе које су обухваћене истраживањем имају позитивна искуства у организацији и реализацији ђачких екскурзија. То се мора приписати доброј организованости школе и свих запослених у школи који су учествовали у раду који се односио на питања екскурзије и њиховој свести о важности овог вида организовања.

Графикон бр.3 – Одзив ученика у истраживању

Извор: (сопствени), подаци добијени на основу анкете спроведене у средњим школама у Београду

Дестинације које су ученици основних школа обилазили су у границама Републике Србије и то: Златибор, Шарганска осмица, Копаоник, Деспотовац, Дивчибаре, Тара, Соко бања, Нишка бања, Лепенски вир, Доњи Милановац, Суботица, Фрушка гора, Нови Сад... При том саставни део програма чине и културно-историјске знаменитости посећених локација.

Туристичке агенције које организују екскурзију и са којима школе остварују сарадњу су: Адмирал турс, Банбус, Мивекс, Луи травел, Маг, Планета турс, Интертурс, Цепелин, Глобус турс, ННК...

Организација ђачких екскурзија у средњим стручним школама и гимназијама подразумева одлазак на дестинације у земљи и иностранству. Број пријављених ученика за одлазак на екскурзију је око 70%-90% у гимназијама и око 60% у средњим стручним школама. Морамо напоменути да је због Закона о јавним набавкама ове године велики број школа одложио организовање екскурзије за пролеће 2014. године. Поред тога због финансијске кризе и слабијег материјалног стања становништва у једном броју стручних школа екскурзија се организује само у завршном четвртном разреду као Матурска екскурзија и подразумева мањи одзив ученика. Туристичке агенције које организују екскурзију и са којима школе остварују сарадњу су: Пеликан, Марго, Контики, Луј травел, Модена, ННК...

Родитељи бирају туристичке агенције и то на основу Извештаја о реализацији екскурзије(читају се на седници Савета родитеља) и на основу искустава родитеља чија су деца већ путовала на екскурзије. Дестинације које су ученици обилазили су у земљи и иностранству и то: Идвор(родно место Михајла Пупина), Суботица, Источна и Западна Србија, Грчка, Праг, Немачка-Берлин и Италија.

Приговори који се најчешће јављају су у погледу стандардизације хотела, превозника, квалитета хране. У разговору са директорима школа добијене су информације које чине предлоге који би омогућили боље организовање и реализацију екскурзија: тачан број дана трајања екскурзије по годинама односно разредима у школи, увођење обавезног родитеља пратиоца, необавезујући проценат ученика за одељење већ разред, искључиво бирање

туристичких агенција од стране родитеља или од стране Министарства, организација по Правилнику а не по Закону о јавним набавкама.

У току интервјуа са директорима школе добијене су и информације да је понуда у нашој земљи недовољно развијена, да инфраструктура није довољно уређена, да водичи немају довољно знања и искуства у раду са групама ученика, да су цене за дестинације у Србији нереалне, да хотели у Србији немају капацитета за прихватање већег броја ученика, да нема атрактивних понуда које би одржале пажњу ученика, да нема добрих аниматора на дестинацијама, да туристичке агенције немају довољан број савремених возила-аутобуса и друго.

Можемо напоменути да након реализације екскурзије сви учесници – путници попуњавају анкету која служи као оцена квалитета реализованог програма, са предлозима и сугестијама(обим и квалитет реализованог програма путовања, обим и квалитет превоза, обим и квалитет смештаја, обим и квалитет исхране, обим и квалитет организованих активности, квалитет туристичког водича, обим и квалитет медицинске услуге) . После тога, корисник услуга, у овом случају школа и туристичка агенција службеном белешком контатују каква је била реализација програма путовања.

Дестинације у Србији, које су ученици основних школа обилазили имају потенцијала за ђачки туризам због природних карактеристика, са разноврсним рељефом, континенталном климом, инфраструктуром и доступношћу одређених садржаја, али је неопходно модернизовати хотеле, допунити садржајем, изградити капацитете који могу да подрже активности у складу са наставним програмом.

3.3 Искуства туристичких агенција

Оснивач прве туристичке агенције био је Томас Кук, који је дао значајан допринос постављању темеља савременом агенцијском пословању. Основно обележје савременог туристичког тржишта постаје повећање степена ризика и неизвесности у пословању и све интензивнија конкуренција између привредних

субјеката из области туроператорске и агенцијске делатности.²⁷ Та конкуренција свакако се огледа и у понудама за ђачке екскурзије, које са собом носе и одређене ризике уколико се неиспуне потребни услови школа. Приликом интервјуа са директорима школа добијене су информације о туристичким организацијама са којима је до сада успостављена сарадња. То су следеће туристичке агенције: Глобус турс, ННК, Октопод, Соник турс, Фантаст турс, Путник, Ласта, Сол, Адмирал турс, Банбус, Мивекс, Луи травел, Маг, Планета турс, Интертурс, Цепелин. Туристичке агенције које су прихватиле да буду део истраживања су Глобус турс и Октопод. На основу одговора туристичких агенција потврђена је добра сарадња са школама као и позитивна сарадња која се до сада огледала у квалитетној координацији, доброј организацији, јасних захтева школа, и стручног тима. Јасно је да туристичке агенције немају своје понуде по питању ђачких екскурзија већ на основу захтева школе формирају понуду. Како је захтев школе јасан, прецизан и наглашава безбедност код пондерисања, туристичке агенције за које се одлучују морају да испуне услове и критеријуме саме школе.

Туристичке агенције препознају разлику при организацији ђачких екскурзија од других туристичких аранжмана које нуде на тржишту. Ученици путују групно и због тога о њима брине читав тим водича, аниматора, рекреатора, лекара, учитеља, наставника, директора школе и организатора агенције. Туристичке агенције нуде попусте и одобравају гратис путовања при сарадњи са школама која су најчешће за близанце и ученике генерације. Ученици немају накнадних трошкова у смислу улазница на локалитетима које посећују. Од стране туристичке агенције најчешће дестинације које се предлажу су: Грчка, Италија, Мађарска, Аустрија и Србија. Општи услови путовања у смислу отказа од стране корисника-школе углавном подразумева враћање новца 100% од уплаћене суме. Веома је значајно рећи да су туристичке агенције спремне на промене које могу побољшати организацију и реализацију екскурзије. Оно што туристичке агенције истичу као важну промену јесу стручније особље и професионалније опхођење према клијентима у свим сегментима који подржавају туристичко изражавање. Такође, сматрају да би

²⁷ Спасић В., *Менаџмент туристичких агенција и организатора путовања*, 2010., стр.236

иновације, модерна технологија, савремен приступ, улагање у образовање и професионалност допринели побољшању целокупне ситуације у туризму у Србији. Због тога сматрају да су промене важне на нивоу система као и улагање у инфраструктуру и високообразовани кадар. Туристичке агенције су за оспособљавање и специјализацију својих запослених како би туристички аранжман у овом случају понуда за школе била адекватна и квалитетно постављена. Многе туристичке агенције спроводе анкете да би дошле до тачних података који би помогли у постављању боље понуде. У анкетама се проверава мишљење путника о квалитету путовања, квалитету превоза, квалитету смештаја, квалитету исхране и друго. Све то говори о спремности туристичких агенција у побољшање туристичке понуде.

Туристички водичи имају задатак да презентују туристичку дестинацију и да на самој дестинацији тумаче културно-историјску и природну баштину одређеног подручја, тако да су агенције спремне за јачање кадрова и да им је неопходна подршка државе. Као добар консултант јесу школе, али би подршка ресорног министарства улагањем у кадрове помогла у јачању неопходних људских капацитета.

IV. РАЗВОЈ ЋАЧКОГ ТУРИЗМА И УТИЦАЈ НА ЖИВОТНУ СРЕДИНУ

Развој туризма је знатно више него код других делатности условљен квалитетом животне средине, њених природних и културних вредности и особености; јер се степен очуваности и атрактивности животне средине непосредно одражава на могућности за развој туризма у датом простору, нарочито ако је у питању рекреативни туризам.²⁸

4.1. Утицај туризма на животну средину и индикатори утицаја

Динамика раста туристичког промета и интензивна изградња туристичких објеката извршили су притисак на животну средину. Туристички капацитети великог обима нарушавају природни изглед пејзажа, а такође стварају и веће количине отпада и отпадних вода чиме се загађују реке и мора. У периоду

²⁸Јовичић Д., *Туризам и животна средина-концепција одрживог туризма*, Задужбина Андрејевић, Београд, 2000., стр. 17

сезоне, када туристи у највећем броју посећују туристичка места, животна средина трпи највећи притисак. Најизраженији утицај туризма на животну средину је у приморским и планинским областима као и областима заштићених природних добара. Такође, становништво рецептивних места и области изложено је различитим утицајима посетилаца, што резултира потирањем њихових традиционалних особености, културе и начина живота те претераном зависношћу од туристичких прихода. Ови проблеми се додатно мултипликују, услед доминантне сезонске концентрације туристичког промета и његове ограничености на релативно мале површине, које су, истовремено, изложене притисцима других привредних активности-пољопривреда, рибарство, бродоградња, урбанистичка изградња и сл.²⁹

Тражња за новим туристичким дестинацијама подстакла је изградњу хотелских комплекса а тиме и сечу шума, угрожавање станишта одређених биљних и животињских врста, стварање отпада и отпадних вода и слично па се може рећи да туризам има доста негативних утицаја на животну средину. Насупрот негативним утицајима су позитивни утицаји које туризам има на животну средину и то: поштовање карактеристика специфичних дестинација са одржавањем националних паркова и еколошки заштићених зона. Такође не треба занемарити и извор прихода од туризма за очување и заштиту природног и културног наслеђа и изградњу инфраструктуре.

Агенција за заштиту животне средине у нашој земљи прати следеће индикаторе у туризму: доласци и ноћења туриста, туристички промет према врстама туристичких места, број лежајева, трендови у броју лежајева и броју ноћења, активности на подизању одрживог туризма.³⁰ На основу информација са сајта Агенције за заштиту животне средине види се да финансијских средстава за пројекте за заштиту животне средине нема довољно, као и улагања у привреду, како би се смањило загађење и користила чистија технологија.

²⁹ Јовичић Д., *Туризам и животна средина-концепција одрживог туризма*, Задужбина Андрејевић, Београд, 2000., стр.20

³⁰ <http://www.sepa.gov.rs/> (преглед 01.06.2014.)

Ђачки туризам је туризам који подржава ученичке активности у природи на туристичким дестинацијама које су најбоље место за остваривање планова и програма који су утврђени Правилником о екскурзији.

Основа за науку о животној средини јесте екологија која је све значајнија и пружа информације о животној средини, екосистему и условима живота на планети. Ученици на ђачким екскурзијама изучавају узајамни однос живог света са средином која га окружује односно екологијом. Екологија се састоји од екологије биљака - фитоекологија и екологије животиња - зооекологија. Прва грана екологије као науке проучава биљне врсте и њихов однос са природом док друга проучава животињске врсте и однос са околином.

Како се данашњи човек поставио као најзначајнији фактор у животној средини, од ког зависи живот на планети, тако се и екологија човека укључила у науку о животној средини. То је значајно и за ученике јер се њихови међусобни односи, активности на ђачким екскурзијама односно у животној средини усклађују са будућим начином понашања према окружењу.

Примери добре праксе - дестинације које развијају образовно-туристичке садржаје за децу и омладину, а обогаћују и туристичку понуду Србије: „Чаробно село“ у Бањи Врујци, „Чудесно благо Ђердапа“ у Текији, „Камп вредних руку“ у Палежници, „Образовна авантура“ у Књажевцу и на Старој планини, „Отворена сеоска школа“ у Прањанима и „Шаренило Баната“ у Вршцу и Гудурици. Ове дестинације комбинују моделе образовне фарме, центра за забаву и образовање, центра открића и тематских центара и представљају дестинације на којима се дечији и омладински туризам може реализовати још дуго након окончања.³¹

³¹ http://obrazovniturizam.rs/wp-content/uploads/2013/06/03-Child-and-youth-tourism-in-Serbia-legislative-frameworks-measures-of-support_Danijela-Vicentijevic_MFE_Serbia.pdf (преглед 29.06.2014.)

4.2. Важни ресурси за развој ђачког туризма и одрживост туристичких дестинација

Важни ресурси за развој ђачког туризма су управо туристички ресурси . Туристички ресурси су они природни и културни ресурси и добра у простору, односно елементи просторног система, који својим атрактивним својствима подстицајно делују на туристичка кретања ради задовољавања различитих туристичких потреба.³²

Туризам има повољну динамику раста која је у претходним годинама имао негативне ефекте на животну средину, али није неповратан потрошач ресурса јер одређеним садржајима може и да оплемени простор и окружење. Данас се зна да без очувања природне средине нема ни будућности туризму. Туризам је прошао кроз различите фазе развоја и данас има своју нову фазу под називом одрживи туризам. То је савремени приступ развоју туризма који усаглашава економске и еколошке интересе. Сматра се да је појава нове врсте туристичке тражње као и иницијатива новог приватног сектора кључно утицала на развој одрживог туризма. Наиме, повећана тражња туриста за квалитетном средином и сарадња са локалном заједницом у области очувања животне средине главни су фактори развоја одрживог туризма.³³

Ако говоримо о ђачком туризму можемо да истакнемо да тај вид туризма може много допринети одрживости туристичких дестинација у нашој земљи. Ученици најчешће одлазе у познате туристичке центре у нашој земљи, али неретко обилазе и иностранство. Већ при путовању аутобусима имају могућност да посматрају околину односно природну средину која их окружује и да виде где се води а где не рачуна о одрживости неког краја. Неретко виде колико се мало обраћа пажња на заштиту животне средине, виде природу која је затрпана отпадом ткз. дивљим депонијама, виде запуштене природне лепоте, загађење река и слично. Из тог разлога неопходно је да већ у току школовања ученици

³² Максим М., *Туризам и простор*, Универзитет Сингидунум, Београд, 2012., стр.90

³³ Бошковић Т., *Одрживи туризам као савремени концепт развоја туризма*, Школа бизниса, Научно-стручни часопис, стр.125

схвате значај одрживог развоја и заштите животне средине и да се укључују као подршка одрживости својим идејама, активностима и понашањем.

Туристичке дестинације да би биле привлачне туристима и да би оствариле добар промет морају да имају одговарајуће смештајне капацитете, велику садржајну понуду, али и да воде рачуна о коришћењу ресурса и заштити животне средине. Атрактивност једне дестинације чини: клима, природне лепоте, култура и друштвена обележја, доступност, однос према туристима, инфраструктура као и начела и критеријуми одрживог развоја. Србија је земља која туристички може да понуди много ако се усмери на очување природне средине и своје аутентичности. Способност да се заштити подручје је велика снага локалног становништва и требало би га подржати у том смеру. Да би одређена туристичка дестинација била довољно атрактивна за млађу популацију односно ученике који одлазе на та места на екскурзију, неопходно је да им пружи садржај који подразумева нове трендове, а нови трендови подразумевају одрживи развој и заштиту животне средине. Не постоји статистика која говори о броју ученика који су на ђачким екскурзијама обишли дестинације које нуде садржаје са елементима заштићених природних подручја нити постоје подаци о едукативним радионицама које подржавају област заштите животне средине и одрживи развој туристичких дестинација у нашој земљи.

Без чисте и незагађене средине нема ни успешног туризма ни трајности туристичких дестинација. Да би се туризам развијао у најбољем смеру окружење мора бити квалитетно и очувано за садашње и наредне периоде живота. Узмимо за пример ваздух као неопходан за живот, а тако загађен у неким срединама због ложишта, индустрије и моторних возила. Поред штетног деловања састојака из ваздуха у загађеним срединама на здравље људи, утврђено је и њихово штетно дејство на биљке, животиње и материјалан добра. Како смањити загађивање ваздуха ако не употребом сировина које садрже мање штетних састојака, користити процесе који дају мање штетних отпадака и увести нове технолошке поступке. Можемо узети за пример и храну коју данас третирају хемијским загађивачима, употребом пестицида који стварају токсична дејства у људском организму. Један број људи је препознао важност заштите

природности воћа и поврћа и пронашао је начин да узгаја органску храну и тиме сачува квалитет производа и квалитет живота људи који такву храну конзумирају. Све то има велики утицај и на туризам било ђачки било неки други, а тиме и на одрживост одређених дестинација.

„Људска бића су“, написао је Жак Кусто, океанограф и еколог, „овој земљи нанела више штете у 20. веку него у целој њеној историји, пре свега експлозивним растом становништва и злоупотребом економије. Најумнији људи ове цивилизације и човечанства у целини могу и морају да нађу снагу за неопходно друкчије, смисленије и хуманије и то је основно полазиште еколошке науке оличено у филозофији одрживог развоја.“³⁴

Урбанизација је са собом донела ограничење простора за човека као природно биће и животно окружење претворила у урбане просторе са врло мало зеленила. Урбане средине су најдефицитарније у зеленилу, јер се оно због прескупог земљишта најчешће жртвује, што се на дугој животној стази неосетно, али вишеструко плаћа здрављем људи који тога нису довољно свесни.³⁵ Многи градови постају мегалополиси са мало чистог и очуваног природног простора. Дobar пример за супротност оваквим градовима су градска насеља у Холандији са уређеним стазама за пешаке и бициклисте, са много уређених зелених простора. Гиетхорн у Холандији је град где становништво као превозно средство користи електрични бродић док аутомобиле остављају ван овог насеља. У близини овог места је и фарма орхидеја и долина лептирова што га чини правом атракцијом за туристе који уживају у природи. Такође, Рошел у Француској универзитетски и туристички центар користи градски превоз на електрични погин чиме не загађује околину, па је град пун зеленила и тишине.

³⁴ Ђорђевић М., Ђурашковић Р., Спасић М., Величковић З., Костић М., *Култура здравог живота*, МК Панонија, Нови Сад, 2003., стр. 53

³⁵ Ђорђевић М., Ђурашковић Р., Спасић М., Величковић З., Костић М., *Култура здравог живота*, МК Панонија, Нови Сад, 2003., стр. 25

Слика бр. 1, Холандија, Гитхорн, возња чамцем и Кеукенхоф интернационални парк цвећа

Извор: www.bastabalkana.com и www.superodmor.rs

Србија има бројна географска подручја богата флором и фауном, са националним парковима (пример-Ђердап, Тара, Копаоник, Фрушка гора), резерватима природе(пример-Обедска бара, Лудошко језеро, Царска бара, Делиблатска пешчара, Јанков камен, Јелашничка клисура) и парковима природе(пример-Сићевачка клисура, Рајац). Због тога је важно да не дође до измењених природних заједница ретких биљних и животињских врста којих у Србији има.

Можемо да узмемо за пример и Суву планину – специјални резерват природе у југоисточној Србији са очуваним пашњацима и шумским комплексима, очуваним биодиверзитетом и добрим квалитетом ваздуха.

Слика бр. 2, Србија, Сува планина

Извор: www.bastabalkana.com

Да ли су овакве дестинације потреба и можда боље решење за ђачке екскурзије ученика средњих школа од загађених великих градова у иностранству, које обилазе? То најбоље показује истраживање у коме су ученици учествовали и у коме су посматрајући слике са атрактивностима великих градова и дестинација на којима је очувана природа, у највећем броју изабрали природне дестинације.

Природни ресурси односно природни елементи имају велики значај за одржавање живота и развој људске цивилизације. Они чине материјална добра у животној средини. Основа енергије су ресурси. Свако планирање као циљ има напредак и развој неког подручја, али је значајно да поштује принципе одрживог развоја и примењује основе одрживе енергетике. Као важни природни ресурси за развој ђачког туризма су обновљиви ресурси попут шума, друге вегетације, животиње као и трајни ресурси попут Сунца, ветра, вода, таласа и сл. Тренутни удео обновљиве енергије у Србији: 6% укључујући велике хидроцентрале и не очекују се велике промене до 2015. године. Ниска енергетска ефикасност и у производњи и у потрошњи, застареле технологије у производњи, недостатак инвестиција, нерационална потрошња и значајан утицај на животну средину. Према проценама, потрошња енергије би могла бити смањена за +50% са ефикаснијим грејањем и унапређењем енергетске ефикасности у индустрији.³⁶

На планети Земљи 97% чини слана вода(океани и мора), око 2% замрзнута на половима и само 0,75% чине резерве слатке воде. Наша земља по природном богатству у води спада у ред најбогатијих у Европи. Због тога би могло да се уложи у мале хидроелектране које не захтевају акумулацију и не мењају ток реке.

На Конференцији о животној средини одржаној у Штокхолму 1972. године констатовано је да је несташица воде најкритичнији фактор који може да

³⁶ www.vps.ns.ac.rs/Materijal/mat5746.ppt (преглед 30.06.2014.)

уназади друштво и да су бројне реке загађене сталним изливањем вода из канализације и отпадних индустријских вода.

Колико је важно бавити се одрживим развојем говори и то да токсичне материје из индустрија јесу опасност за здравље људи, за фауну слатких вода, штета за гајење риба, агрокултуру и за туризам. Добро је да су ресурси биолошког порекла обновљиви као што су на пример шуме које је могуће поново засадити или на пример гајити разне врсте риба у рибњацима уколико их више нема у рекама.

Да би се одржала једна квалитетна настава у природи неопходно је да околина буде привлачна, здрава, а не деградирана. При настави у природи ученици увиђају значај живих бића, проблеме у животној средини, значај очувања животне средине, понашање биљака, значај вода, усвајају здрав начин живота и др.

Не постоји јасно планско решење које ће очувати екосистем већ долази до изградње насеља заузимањем великих природних површина чиме се уништавају многа станишта биљака и животиња.

Тако се технолошким развојем побољшао квалитет живота на један начин, а на други потрошили велики природни ресурси; дошло је до загађења ваздуха, земљишта и угрожавања многих биљних врста. Интензивни технолошки прогрес у индустрији, саобраћају и заштити биља допринео је штетним последицама у биолошком свету. Најзначајнији чинилац у овом процесу је човек и његов начин живљења, навике и самодисциплина. Највећи загађивачи природне средине су: аеродроми, нуклеарне електране, рафинерије нафте, цевоводи за гас и нафту, површински копови, железничке пруге, железане и челичане, термоелектране, хидроелектране, теретна пристаништа и марине, канализациони изливи, депоније и аутопутеви. Изграђени објекти и пратећа инфраструктура укључујући асфалт, бетон, камене плоче, лимове, заузели су површине које су до тада имале природан облик. Одстрањивањем вегетације смањио се и број врста и јединки биљног и животињског света. Неретко се дешавало да коришћењем ватре долази до рашчишћавања терена ради изградње објеката. Неконтролисан начин коришћења ватре довео је до

великих последица свуда у свету: угрожене биљне и животињске врсте, ширење пустиња, појава ерозије земљишта и загађење ваздуха. Можемо навести пример Африке где се у многим земљама и острвима секу стабљике било које врсте вегетације, ради производње ђумура.

И код нас је на примеру Хидроелектране Ђердап измењен пејзаж, природне лепоте су уништене, оштећен археолошки раритет Лепенског вира, пољопривредне површине, оштећене дрвенасте биљке и др. Значајно је да се капацитет животне средине уведе у планирање при изградњи насеља, индустрије и енергетских објеката како не би дошло до тога да одређени простор не може да поднесе даље загађење.

У многим светским градовима као што су Мексико Сити, Њу Делхи, Банкок, Токио и други пређена је граница капацитета животне средине због великог броја становника, чак 10 милиона. У нашој земљи још увек нема тако великих градова изузев Београда који се повећава у броју становника, а осим тога је и окружен великим и опасним индустријама као што су Азотара Панчево, хемијска индустрија у Баричу, термоелектрана у Обреновцу. Овогодишње поплаве које су задесиле управо ове територије претиле су великој катастрофи. У наставку текста је слика која приказује фабрику која нарушава природни изглед територије на којој се налази. Да ли младе генерације овако замишљају своју будућност?

Слика бр. 3 Фабрика у сред природне лепоте

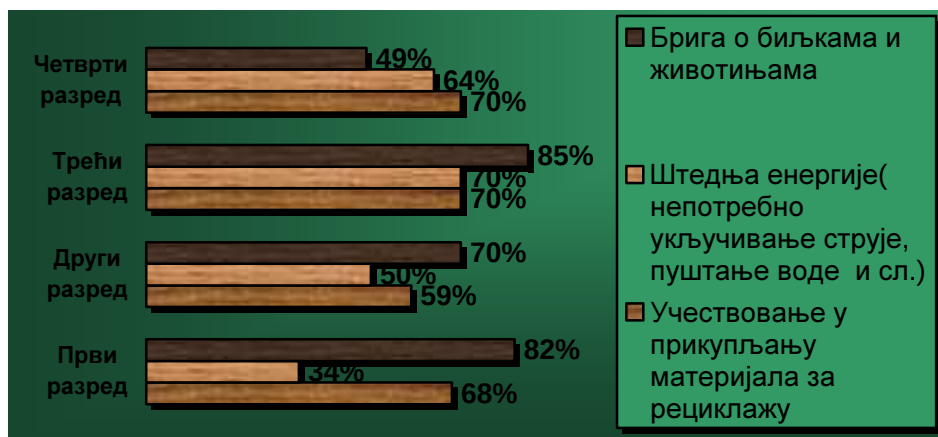

Извор: www.google.rs

Као општи стратешки циљ ЕУ у области очувања и управљања природним ресурсима, може да се наведе „унапређење управљања и избегавања претеране експлоатације природних ресурса, полазећи од вредности које обезбеђује екосистем“. Начела и приоритети који стратешки утврђују политику ЕУ у тој области су Акциони програми ЕУ. Тренутно је на снази VII акциони план под називом „Живети добро, у складу са могућностима наше планете“ који пружа оквир политике заштите животне средине и природе до 2020. године. Наведени акциони план је усмерен на девет циљева и приоритета, и надовезује се на читав низ стратешких докумената и акционих планова.³⁷

Србија није територијално велика земља и због тога је много већи еколошки ризик због свих загађивача на малој територији и близини људских насеља. Због тога је важно младим генерацијама дозволити да очувају свест о значају очувања животне средине и да се понашају у складу са тим. На основу истраживања у средњим школама дошло се до процентуалних података о одговорном понашању ученика о чему говори графикон у наставку текста.

Графикон бр. 4 Укључивање ученика у одговорно понашање према животној средини

Извор: (сопствени), подаци добијени на основу анкете спроведене у средњим школама у Београду(Десета гимназија, Средња техничка ПТТ школа, Пољопривредна школа са домом ученика ПК Београд, Трговачка школа, Техно арт школа, Школа за дизајн)

³⁷ *Заштита природе и развој ветроелектрана у Србији*, Програм Уједињених нација за развој(UNDP), Београд, 2013., стр.7

Завод за заштиту природе Србије је стручна установа која обавља делатност заштите и унапређења природне баштине Србије, основана 30. априла 1948. године као Завод за заштиту и научно проучавање природних реткости Србије. У оквиру сарадње са организацијама и институцијама из других земаља, Завод је учествовао у реализацији низа пројеката којима је природа Србије укључена у светски систем заштите, као што су пројекти „Успостављање Емералд мреже у земљама југоисточне Европе“ и „Емералд мрежа у Републици Србији“, „Заштита биодиверзитета плавне долине басена реке Саве“, „Европски зелени појас“, „Динарски лук“, итд.³⁸

Закони релевантни за заштиту природе:

Закон о заштити природе, („Службени гласник РС“ бр. 36/2009 и 88/2010); Закон о националним парковима, („Службени гласник РС“, бр. 39/93 и 44/93, Престао да важи осим одредаба чл. 6. и 7. и описа подручја националних паркова, а до доношења посебних закона - Закона » 36/2009-76); Закон о заштити животне средине, („Службени гласник РС“, бр. 135/2004 и 36/2009); Закон о стратешкој процени утицаја на животну средину, („Службени гласник РС“ бр. 135/2004 и 88/2010); Закон о процени утицаја на животну средину, („Службени гласник РС“ бр. 135/2004 и 36/2009); Закон о интегрисаном спречавању и контроли загађивања животне средине, („Службени гласник РС“, бр. 135/04); Закон о управљању отпадом, („Службени гласник РС“ бр. 36/2009 и 88/2010); Закон о заштити од буке у животној средини, („Службени гласник РС“ бр. 36/2009 и 88/2010); Закон о заштити ваздуха, („Службени гласник РС“ бр. 36/2009 и 10/2013); Закон о водама, („Службени гласник РС“, бр. 30/2010 и 93/2012); Закон о шумама, („Службени гласник РС“, бр. 30/2010 и 93/2012); Закон о пољопривреди и руралном развоју, („Службени гласник РС“, бр. 41/2009 2.6.2009. године); Закон о пољопривредном земљишту, („Службени гласник РС“, бр. 62/2006 и 41/2009); Закон о генетички модификованим организмима, („Службени гласник РС“, бр. 41/2009 од 2.6.2009. године); Закон о дивљачи и ловству, („Службени гласник РС“, бр. 18/2010 од 26.3.2010. године); Закон о добробити животиња, („Службени гласник РС“, бр. 41/2009 од 2.6.2009.

³⁸ http://www.zzps.rs/novo/index.php?jezik=sr&strana=0_nama_o_zavodu (преглед 30.05.2014.)

године);Закон о Просторном плану Републике Србије од 2010. до 2020. године,(„Службени гласник РС”, бр. 88/2010 од 23.11.2010. године);Закон о планирању и изградњи,(„Службени гласник РС”, бр. 72/2009, 81/2009, 64/2010, 24/2011, 121/2012, 42/2013 и 50/2013);Закон о посебним условима за упис права својине на објектима изграђеним без грађевинске дозволе,(„Службени гласник РС”, бр. 25 од 15.03.2013. године);Закон о државном премеру и катастру и уписима права на непокретностима,(„Службени гласник РС”, бр. 72/2009. од 3.9.2009);Закон о туризму,(„Службени гласник РС“ бр. 36/2009, 88/2010 и 93/2012);Закон о бањама,(„Службени гласник РС”, бр. 80/92) Закон о култури,(„Службени гласник РС“ бр. 72/2009);Закон о енергетици,(„Службени гласник РС”, бр. 57/2011);Закон о ефикасном коришћењу енергије,(„Службени гласник РС“, бр. 25/2013);Закон о рударству,(„Службени гласник РС“, бр. 44/95, 34/2006 и 104/2009);Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја,(„Сл. гласник РС”, бр. 120/2004, 54/2007, 104/2009 и 36/2010);

Биодиверзитет јесте разноврсност и распрострањеност биљног и животињског света. Без њега нема ни опстанка живота, јер има значаја на целу биосферу и развој људске цивилизације. Значајна компонента биодиверзитета је екосистем. Екосистем је у основи систем преноса енергије, материје и информација, у коме разне међуакције обезбеђују повратне механизме за контролу броја и развоја организама који улазе у његов састав.³⁹

Ако говоримо о ђачком туризму и одрживости туристичких дестинација не можемо да не споменемо и ову значајну тему. Ученици основних и средњих школа имају програм и план наставе на основу кога се и организује ђачка екскурзија. Свакако да је најпривлачнија дестинација која има очуване природне лепоте, чисту средину и могућност да ученици добију нова знања о биљном и животињском свету. У наставку текста је табела о биодиверзитету и његовом значају.

³⁹ Ђукановић М., *Животна средина и одрживи развој*, Елит, Београд, 1996., стр.36

Табела бр. 3 Биодиверзитет-значај и угрожавање

Биодиверзитет- значај	Угрожавање биодиверзитета
Улога живих бића у стварању органске материје путем фотосинтезе коју обављају зелене биљке трансформишући сунчеву енергију у хемијску	Заузимање простора и измена услова живота живог света
Очувањем биодиверзитета чува се генетски материјал свих врста	Одстрањивањем вегетације уништавају се неке посебне врсте биљног или животињског света
На основу проучавања прошлог и садашњег стања доносе се стратегије за очување угрожених врста	Изградња градова и инфраструктурних система трајно се уништава природна средина многих врста
Одржавање плодности земљишта	Третирање земљишта хемијским супстанцама, настанак киселих киша
Економски значај базиран на ресурсима: биомаса, биогаз, фосилна горива, производи и сировине животињског порекла	Коришћење биљног и животињског света у експерименталне сврхе, генетски инжењеринг, колекционарство, неконтролисани лов и риболов
Рекреативни значај-спортови у очуваним пределима	Бетонирањем обале површинских вода нестају живи организми јер нема хране ни са обале ни са речног дна
Задовољавање људских потреба у храни, одевању и др.	Уништавањем шума настају последице и то: поплаве, ерозије, суше, недостатак хране и воде

Извор: прилагођено из – Ђукановић М., Животна средина и одрживи развој, Елит, Београд, 1996.

Слика бр.4, Биљни свет који одолева на деградираном подручју

Извор: сопствени, Грчка, мај 2014. године

Многе природне појаве и процеси могу негативно да утичу на екосистем и биосферу у целини. То су: вулканске ерупције, земљотреси, поплаве, олује, пожари, суше и високе и ниске температуре. Све ове природне појаве доводе до промене врсте тла, мешање подземних вода са загађеним површинским водама, промене тока река, јављају се загађујуће материје, оштећује озонски омотач и слично. У амазонским шумама је најбогатији резерват биљног и животињског света на планети који је раније био заштићен, али се сада секу шуме чиме нестаје велики број врста.

Ако природне катастрофе негативно утичу на екосистем зашто онда човек вештачки изазива додатне проблеме? Ако није довољно упућен у важност очувања природног окружења онда је још значајније да млади нараштаји што пре усвоје знања из области одрживог развоја и заштите животне средине.

Наша земља се ове године сусрела са поплавама великих размера које су довеле до мешања подземних вода са површинским водама као и уништеним усејима који су се налазили на том тлу. Осим тога, велика количина

комуналног отпада се нашла на пољопривредним површинама и у стамбеним деловима. Запослени на Факултету Техничких наука у Новом Саду 2009. године направили су Пројекат „Утврђивање састава отпада и процене количине у циљу дефинисања стратегије управљања секундарним сировинама у склопу одрживог развоја Републике Србије”. До тог периода није било поузданих података о количини и саставу комуналног отпада. Утврђивање количина и састава отпада у складу је са израдом локалних, регионалних и националних планова који произилазе из Закона о управљању отпадом. Директан утицај и допринос овог пројекта огледа се у следећим ставовима Закона: очекиване врсте, количине и порекло укупног отпада на територији; очекиване врсте, количине и порекло укупног отпада који ће бити искоришћен или одложен у оквиру територије обухваћене планом; извештај – јун 2009. „Утврђивање састава отпада и процене количине у циљу дефинисања стратегије управљања секундарним сировинама у склопу одрживог развоја Републике Србије“, ФТН-Департман за инжењерство заштите животне средине-Нови Сад, очекиване врсте, количине и порекло укупног отпада који ће се отпремити у друге јединице локалне самоуправе; циљеве које треба остварити у погледу поновне употребе и рециклаже отпада у области која је обухваћена планом; програм сакупљања отпада из домаћинства; предлоге за поновну употребу и рециклажу компонената комуналног отпада; програм смањења количине биоразградивог и амбалажног отпада у комуналном отпаду; програм развијања јавне свести о управљању отпадом; могућности сарадње између две или више јединица локалне самоуправе; друге податке, циљеве и мере од значаја за ефикасно управљање отпадом.⁴⁰

Еколошка мрежа⁴¹ утврђена је ради очувања биолошке и предеоне разноврсности, односно типова станишта од посебног значаја за очување, обнављање и унапређење нарушених станишта и очување одређених врста. Еколошка мрежа Натура 2000, које обавезује државе чланице Европске уније да на својим територијама обезбеде адекватан статус заштите угрожених врста и

⁴⁰ Технички факултет У Новом Саду, *Утврђивање састава отпада и процене количине у циљу дефинисања стратегије управљања секундарним сировинама у склопу одрживог развоја Републике Србије*, 2009., стр. 4

⁴¹ Уредба о еколошкој мрежи, „Службени гласник РС“, 102/10

типова станишта који се налазе у додацима Директиве о птицама и Директиве о стаништима биће успостављена на територији Републике Србије до дана приступања Европској унији.⁴²

4.3. Потребе за едукацијом ученика о одрживом развоју

Данас је од изузетног значаја да ученици стекну основна знања која се тичу њиховог окружења, а првенствено знања о планети Земљи како би разумели све појаве које се дешавају и схватили значај очувања територије на којој се налазе. Неретко се дешава да ученици иако имају основна знања о туристичким дестинацијама немају знања о томе на који начин је неопходно да се понашају у заштићеним подручјима како би таква дестинација одржала свој природни облик.

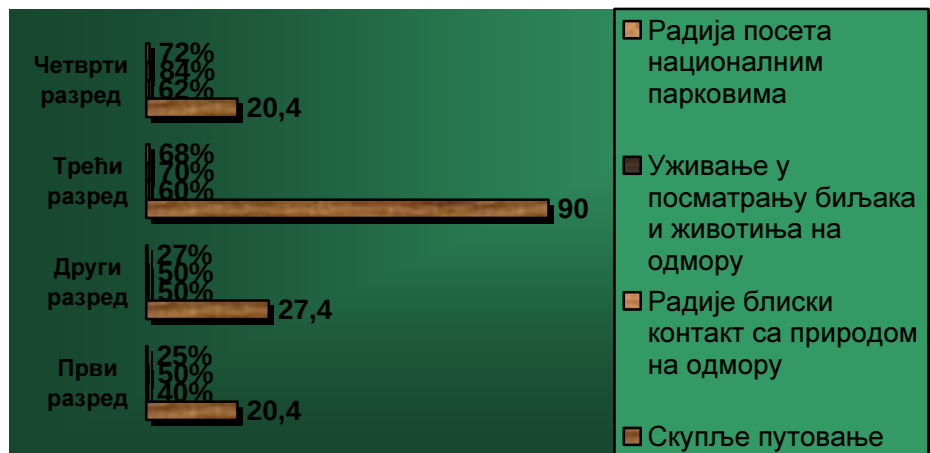
Данашњи човек је смело кренуо у искоришћавање природних ресурса, проучавањем стена, минерала и минералних сировина. Чак се осмелио и да проучава космос и да тако угрожава планету и космичка пространства. У језгрима појединих галаксија јављају се снажне експлозије и то све чешће. Да ли је то због несавесног загађења од стране данашњег човека? Можда није али свакако опомиње на озбиљнији осврт на окружење у којем се налазимо.

Ученици добијају сазнања о природним појавама попут вулканских ерупција, ерозијама и утицајима климе, али такође стичу и нова знања о људском фактору који доводи до неприродних појава односно ометањем природних, као што су експерименти са климом, ветровима, ледницима и сл.

У истраживању спроведеном у средњим школама у Београду о томе колико је природна средина важан критеријум при избору дестинације за екскурзију имамо следеће податке у Графикону бр.5

⁴² *Заштита природе и развој ветроелектрана у Србији*, Програм Уједињених нација за развој(UNDP), Београд, 2013., стр.31

Графикон бр. 5 Животна средина као критеријум избора дестинације

Извор: (сопствени), подаци добијени на основу анкете спроведене у средњим школама у Београду(Десета гимназија, Средња техничка ПТТ школа, Пољопривредна школа са домом ученика ПК Београд, Трговачка школа, Техно арт школа, Школа за дизајн).

Иако су нове технологије данас пресудне у одрастању младих ипак на основу истраживања можемо увидети да испитани ученици поштују средину у којој живе, начин живота локалног становништва и да то има значаја у њиховом доживљају одмора. Све више су заинтересовани за обновљиве изворе енергије и рециклажу. Одговорно понашање садашњих генерација ће смањити последице за будуће нараштаје. Због великог пластичног и другог отпада, емитовања штетних гасова у атмосферу нарочито угљендиоксида уништавају се шуме, ремети природна равнотежа па је значајно да ученици негују природну средину и да се у што већем броју укључују у активности које им доносе здрав и квалитетан живот.

Задаци екскурзије су везани за упознавање природне средине, стицање еколошких навика, савесности за очување природе, јачање социјалних односа и др. Циљ едукације на ђачким екскурзијама јесте развијање знања, разумевања, ставова, вредности и одговорног понашања према природном и друштвеном окружењу и усвајање здравог начина живота односно развијање еколошке свести. Еколошко понашање ученике може водити ка употреби обновљивих извора енергије, рециклажи, поправци производа, штедњи хране, воде и енергије као и рационалнију потрошњу производа од метала, стакла и пластике.

Добар пример за едукацију ученика и укључивање у активности које подижу еколошку свест младих јесте Центар за еколошко образовање и одрживи развој из Крагујевца са одржавањем радионица и еко-камповима који ученицима пружају знања о климатским променама, енергетској ефикасности и слично. Можемо дати пример и Агенције за заштиту животне средине Црне Горе која је организовала едукативни еколошки час у Гимназији у Котору, Црна Гора под називом „Земљиште и мониторинг земљишта“ са кључном улогом формирања одговорног става према заштити животне средине и као подстицање младих на размишљање о овој теми и обликовање вредности и понашања у еколошком правцу.⁴³

4.4. Ученици као носиоци промена ка одрживом развоју

Како ће се понашати данашње младе генерације тако ће се развијати цивилизација. Уколико на време спознају значај окружења и његовог очувања утолико ће и сами имати веће користи у будућности. У образовно-васпитним установама све више се говори о заштити животне средине, у наставу су укључени предмети који говоре о томе и спроводе се разне активности које подржавају очување природе. Ђачке екскурзије основних и средњих школа су одлична могућност да се ученици боље упознају са природом односно окружењем и да развију интересовања за очување своје средине и практичан рад који може да допринесе одрживом развоју. Добри примери су засађивање биљака на терену, чишћење смећа у природи, прикупљање материјала за рециклажу и слично. Увођење наставних предмета, организовање семинара, трибина и друго омогућавају ученицима боље упознавање са темом одрживог развоја, да дају своје предлоге и да спроводе акције које ће бити важне за очување природне средине и природних ресурса.

Како је истраживање спроведено у школама у Београду од значаја би било и да се ученици укључе у градске активности које се тичу одрживог развоја и заштите животне средине престонице. Употреба и уређење еколошких система стављени су под контролу, захваљујући примени закона новије генерације. Међутим, недовољно контролисано коришћење комуналних

⁴³ <http://epa.org.me/index.php/agencija/aktivnosti>(преглед 30.05.2014.)

система, непоштовање еколошких и функционалних капацитета градских физичких структура, угроженост површинских и подземних вода и ваздуха,непримерена бука у појединим деловима Града, загађеност и неуређеност речних обала,угрожено пољопривредно земљиште и друге појаве захтевају не само пуну ангажованост градских институција већ, пре свега, апсолутно неопходан развој свести свих актера и грађана града Београда.⁴⁴

Невладина организација „Млади истраживачи Србије“, Нови Београд, коју чини становништво старосне доби од 15 до 30 година јесу одличан пример ученицима основних и средњих школа, који путем образовања промовишу принципе одрживог развоја. Њихови циљеви су: подизање свести о потреби и очувању животне средине, развијање животних навика у складу са природом, развијање сарадње са другим организацијама у земљи и иностранству и друго.

Треба напоменути да је Универзитет Сингидунум препознао важност животне средине и формирао Факултет за примењену екологију, који у свом саставу има Центар за екоремедијацију, Центар за амбијенталну екологију, Центар за менаџмент ресурса, Центар за одрживи рурални развој, Центар за еколошко моделовање и Центар за еколошку безбедност.

4.5. Организоване ђачке екскурзије у служби одрживог развоја

Задаци екскурзије су везани за упознавање природне средине, стицање еколошких навика, савесности за очување природе, јачање социјалних односа,проучавање објекта и феномена у природи, уочавање узрочно-последичних односа у конкретним природним и друштвеним условима, развијање интересовања за природу и изграђивање еколошких навика, упознавање начина живота и рада људи појединих крајева, развијање позитивног односа према националним, културним и естетским вредностима, спортским потребама и навикама, позитивним социјалним односима, као и схватање значаја здравља и здравих стилова живота, испољавање позитивних емоционалних доживљаја. Из тог разлога ученици основних и средњих школа одлазе на туристичке дестинације које им могу пружити сазнања о томе. Можда би ђачке екскурзије могле да буду прави пример како очувати животну средину

⁴⁴ Урбанистички завод Београда и ПАЛГО центар, *Стратегија развоја Града Београда*, 2011., стр. 16

уколико би главни садржај путовања биле природне локације са националним парковима и парковима природе. Због тога би било значајно да се и ресорно министарство више усмери на стратегију и план који би подржали овакав вид туризма. Ђачке екскурзије би могле да буду не само упознавање туристичких дестинација већ и активно учешће у јачању одрживости дестинације.

Некада су се организовале радне акције који су биле у служби изградње средине, пошумљавања, чишћења река и слично. Данас планинарска друштва и друге организације које одражавају здрав начин живота су више активности старијих људи. Како се млађе популације радо скупљају када дође до организованих активности да би се дружили и дали свој допринос у тим акцијама, тако би било добро да већ у планирању ђачких екскурзија дође до разговора, дискусија и планова наставника и ученика који би за циљ имали избор дестинација на којима би могла да се спроведе активност за очување природе и одрживи развој туристичке дестинације.

Такође, многе публикације, пројекти, трибине и слично помогли би ученицима основних и средњих школа да крену у већу акцију за очување средине у којој живе.

Ђачке екскурзије које организују стручне школе могу имати за циљ и упознавање са заштићеним подручјима Србије, а тиме и јачање интересовања за разноврсност и квалитет природних вредности. Национални паркови су локације на којима ученици могу истраживати и стицати нова знања о природи и друштву и требало би их уврстити у обавезну локацију ђачких екскурзија у нашој земљи, јер они представљају сегмент екотуризма који подржава едукацију о заштити животне средине са улогом ширења еколошке свести. Међународно екотуристичко друштво је основано 1990. године и залаже се за промовисање одговорног путовања у природна подручја која чувају животну средину и повећавају добробит локалних заједница кроз стварање међународне везе појединаца, институција и туристичке привреде. У Србији се екотуризмом већином баве невладине организације па се стиче утисак да се о еколошкој судбини Републике Србије више брину невладине, непрофитне организације попут Центра за одговорни и одрживи развој туризма него држава.

4.6. Заштита, унапређење природе и очување културно-историјских вредности Србије

Туризам позитивно утиче на очување културно-историјских споменика чиме се афирмишу објекти и просторне целине. Да би једно друштво опстало потребно је да сачува своја природна богатства и елементе који су раније изграђени и чине историју тог друштва. Природну средину треба сачувати, заштитити је, али очувати и културно-историјске споменике који чине део те природе и који су изграђени тако да не нарушавају живот биљака и животиња. Раније се водило рачуна о планском грађењу и како да се природна средина што више очува и да не дође до њене деградације. Савремено друштво је под утицајем нових технологија заборавило на очување простора на којима се налазе културно-историјске вредности државе Србије. Све чешћи начин упознавања младих са својом земљом јесте виртуелна посета културним споменицима и установама.

Србију осликавају важне културно-историјске особености. Ако кренемо од Подрињско-Шабачке-Ваљевске регије можемо истаћи Бању Ковиљачу као познату, али и манастир Троношу, споменик победницима у Првом светском рату. Шумадија и Поморавље чине најразвијенији део земље са бањама, рекама и бројним изворима питке воде. Највећи центар овог дела је Београд са својим многобројним културно-историјским вредностима(Саборна црква, Храм Светог Саве, музеји, позоришта и др.). Источна Србија је регија са Ђердапом који чува Лепенски вир, значајно откриће из доба 6000-7000 година пре наше ере. Јужно Поморавље са бројним манастирима потврђује културно- историјски значај са градом Нишом у коме је рођен римски цар Константин. Старовлашко-рашка висија има археолошке доказе да је овај део земље био насељен још у праисторијско доба. Стари Влах и Рашка су били језгро прве српске државе, створене у седмом веку. Град Рас код Новог Пазара је био престоница државе и монументални споменици владарске лозе Немањића су на овом терену (манастири Студеница, Сопоћани, Ђурђеви ступови, Милешева и др.)

Републички завод за заштиту споменика културе у централном регистру има уписано 2462 непокретних културних добара, од тога 2146 споменика

културе, 72 просторно културно-историјских целина, 172 археолошких налазишта и 72 знаменито место. Категорисаних непокретних културних добара има 782 од чега 200 од изузетног значаја а 582 од великог значаја. Међу непокретним културним добрима од изузетног значаја налази се 155 споменика културе, 11 просторно културно-историјских целина, 18 археолошких налазишта и 16 знаменитих места, а међу непокретним културним добрима од великог значаја 512 споменика културе, 28 просторно културно-историјских целина, 25 археолошких налазишта и 17 знаменитих места.⁴⁵

Слика бр.5 , Манастир Студеница, Србија

Извор: www.google.rs

Културно-историјски споменици још увек нису довољно искоришћени у туризму иако су значајни и драгоцени за домаће и стране туристе. Манастири су највећа драгоценост културне историје нашег народа (Грачаница, Студеница, Хопово, Манасија, Раваница, Сопоћани, Милешева и др.). Културно-историјски споменици су и близу туристичких центара па стога их може обићи већи број туриста. Грађени су у најлепшим природним срединама, али тако да не нарушавају природно окружење.

Географски положај Србије је важан за развој туризма јер представља раскрсницу међународних путева између средње и западне Европе, Азије и источног медитерана. Све већи број туриста долази у нашу земљу из године у

⁴⁵ http://www.heritage.gov.rs/cirilica/nepokretna_kulturna_dobra.php (преглед 28.06.2014.)

годину због наших туристичких понуда, али и транзитно-саобраћајног положаја у Европи. Многе планине попут Копаоника, Златибора и Таре већ су туристички афирмисане. Сада је све веће интересовање за разгледањем пећина, кањона, клисура, слапова и водопада (нпр. кањон Таре и Сићевачка клисура). Осим тога и бање Србије су атрактивне за домаће и стране туристе(Врњачка бања, Сокобања, Нишка бања, Врањска бања, Бања Врујци). Под заштитом УНЕСКА су наши локалитети светског значаја (Сопотани, Стари Рас, Студеница и планина Голија). Можемо рећи да су природне, друштвено-историјске и културне могућности у нашој земљи за развој туризма велике. Забрињавајуће је да се у Буџету Републике Србије не издваја довољно средстава за ове намене и да је финансирање од приватног сектора и локалних самоуправа недовољно за јачање одрживости подручја на којима се налазе културно-историјски споменици.

V.ПРЕДЛОГ МЕРА ЗА АДЕКВАТНИЈУ ОРГАНИЗАЦИЈУ ЋАЧКИХ ЕКСКУРЗИЈА У СРБИЈИ

Ако пођемо од сазнања на основу спроведеног истраживања можемо констатовати да је неопходно да организација ћачких екскурзија подразумева све актере који учествују у одлукама које се тичу екскурзија као и спровођење мера које ће побољшати организацију истих.

5.1. Потребe мењања Закона или не

У Правилнику о екскурзији детаљно је дефинисано од појма до реализације екскурзије све неопходно о ћачким екскурзијама, али да ли је то довољно? Зашто се онда редовно воде полемике о екскурзијама, у школама, министарству, синдикатима, на медијима, код куће... Шта чини задовољство или незадовољство које се јавља пре или после екскурзија? На основу анкета и интервјуа долазимо до одговора на одређена питања која се тичу ћачких екскурзија.

Већина школа сматра да је обавеза по питању ћачких екскурзија на основу Закона о јавним набавкама нереална и неподржива, као да Правилник о екскурзији и Закон о јавним набавкама нису усаглашени. Такође, нови Закон о

јавним набавкама захтева ангажовање стручног лица за овај посао што додатно повећава трошкове школе и родитеља. Закон о јавним набавкама компликује процедуру, а самим тим и одлаже извршење задатака школе по питању екскурзије. Осим тога се компликује и активност самих родитеља који се упућују на плаћање рата екскурзије у просторијама туристичке агенције. Тиме се велика одговорност преноси на родитеље, комуникација се компликује у односу родитељ-агенција-школа и др.

Како су ђачке екскурзије облик образовног туризма и део школског наставног процеса важно је усагласити ставове свих актера и законом добро регулисати питања екскурзије како се не би реализација екскурзије довела у питање или се не би ни реализовала. Како ученици позитивно вреднују циљеве и сврху екскурзије не сме се занемарити њен значај, па је неопходно учинити све да несметана организација екскурзије доведе до успешне реализације.

5.2. Усаглашеност програма са потребама едукације и избора дестинације у земљи и иностранству

Значај екскурзије је вишефункционалан јер врши директне и индиректне ефекте на школе, туристичке организације, привреду, туризам, образовање и појединце(ученике) који су најважнији сегмент организовања оваквих ваннаставних активности. Екскурзије су повезане градивом у школи, испланиране су и имају одређени циљ. На оваквим активностима наставници се усавршавају, боље упознају ученике и преносе знање у пракси док ученици развијају солидарност, одговорност, толерантност, другарство, научни поглед на свет, васпитање и јачају емотивно и физички. На ђачким екскурзијама ученици стичу нова знања и утврђују стечена знања.

Неопходна је већа сарадња образовних, привредних , регионалних и туристичких установа како би ученици боље упознали природна и културна богатства земље и стекли знања која ће их усмерити у правцу одрживог развоја образовања.

Када се ђачке екскурзије организују за основне школе све дестинације у земљи које имају одређени уређени простор и садржај са културно-историјским наслеђем могу да подрже образовне активности.

Програм за ђачке екскурзије у средњим школама је сложенији и потребно је да ученици добију потребну едукацију која се усаглашава са њиховим образовним профилима. У том случају дестинације које би ученици требало да обилазе јесу подручја са примарним сектором привреде: пољопривреда и шумарство, затим подручја са секундарним сектором привреде: индустрија, грађевинарство и занатство, и на крају подручја са терцијалним сектором привреде: саобраћај, трговина, угоститељство и туризам.

Како се код нас привреда полако развија и нема довољно финансијских средстава која би подржала битне пројекте, тако су и ученици средњих школа ускраћени за комплетну стручну едукацију.

Под туристичком дестинацијом подразумева се мање или више заокружена географска целина која располаже атрактивним, комуникативним и рецептивним факторима тј. свим оним природним, друштвеним, антропогеним, културно-историјским, саобраћајним и претпоставкама за смештај, исхрану, забаву, разоноду и рекреацију (тј. изграђена туристичка понуда).⁴⁶

Графикон бр. 6 – Мишљење наставника о усаглашености програма екскурзије са едукацијом

Извор: (сопствени), подаци добијени на основу анкете спроведене у средњим школама у Београду

⁴⁶ Бакић О., *Маркетинг у туризму*, Универзитет Сингидунум, Београд, 2009, стр. 77

У току истраживања која су обухватала школе: Десета гимназија, Средња техничка ПТТ школа, Пољопривредна школа са домом ученика ПК Београд, Трговачка школа, Техно арт школа, Школа за дизајн, ОШ Браћа Јерковић, ОШ Бора Станковић, програм претежно подразумева једнако организовање путовања и усаглашен програм путовања за све разреде истих нивоа обухваћене овим истраживањима. Иако су школе различитих образовних профила са различитим интересовањима и потребном едукацијом увиђа се да се већина ђачких екскурзија обавља на истим дестинацијама и са сличним програмом путовања за ученике истих разреда. За основне школе је једноставније изабрати дестинацију јер су у питању млађи ученици који немају већ образован профил образовања и екскурзија им омогућава упознавање са појавама и односима у природној и друштвеној средини и упознавање културног наслеђа земље. Ученици основних школа су усмерени на природу, дружење, стицање навика очувања природе, здравог начина живота и слично. За ученике средњих школа је теже организовати екскурзију која се усаглашава са задацима из Правилника о екскурзији због комплексности и различитости образовних профила, нарочито у средњим стручним школама. То је изражено код оних школа које не могу да добију дозволе за одлазак у организације које се баве струком коју они изучавају, не постоје стручни водичи различитих профила које школе образују за кадрове, нема сарадње између школа као јединица образовања и министарства и осталих организација које би подржале едукацију стручних школа. Из тог разлога ђачке екскурзије се организују у четвртој години као матурске екскурзије које више пружају опште образовање. То свакако није занемарљиво јер се ученици на екскурзијама упознају са многим знаменитостима земаља у које одлазе, сазнају више о земљама Европе, упознају са функционисањем туризма, саобраћаја, културе и уметности.

Уколико пођемо од предмета који проучавају дестинације на које ученици основних школа одлазе на екскурзију, као што су географија или историја, можемо утврдити да се едукација ученика поклапа са дестинацијом јер су оне богате садржајем који подразумева климу, привреду, демографију, урбанизам и др. Ако пођемо од стручних предмета у средњим школама можемо утврдити да потпуно усаглашавање едукације са изабраном дестинацијом није

могуће и да захтева велико ангажовање свих заинтересованих страна и корелацију између свих установа које у свом саставу имају образовне профиле радника за које се ученици школују.

5.3. Припрема екскурзије-путовања (итинерер)

Итинерер је прецизно одређен правац путовања којим се обавља туристичко путовање, у овом случају ђачка екскурзија, као и одређена места задржавања. Итинерер је значајан у припреми и реализацији екскурзије који се реално поставља.

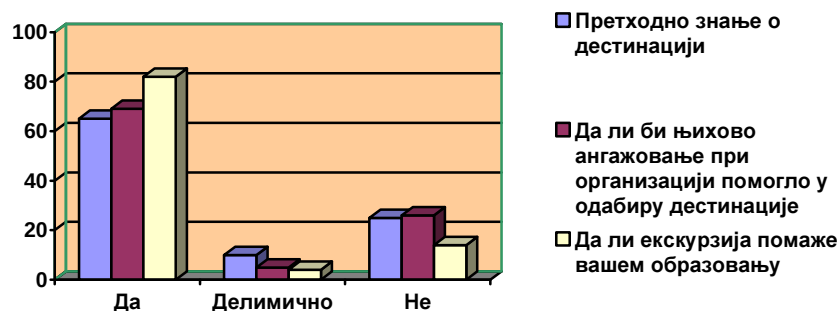
Припреме за екскурзију које спроводе наставници школа подразумевају одговарајућу литературу, картографски материјал, слајдове и друга наставна средства. Такође, подразумева разговор са ученицима, наставницима школе и родитељима ученика. Припрема за одлазак на екскурзију требало би да буде усмерена на ученичка искуства, знања и умећа која би могла да се искористе на најбољи начин и да идеје ученика буду усвојене при формирању итинерера. Осим тога, ученике треба мотивисати на самој дестинацији која нуди могућности за одређене активности, а које могу бити допуна планираној едукацији.

Атрактивност једне дестинације (одређеног места, регије и земље) мери се квалитетом садржаја. Једна дестинација може бити привлачна по својим лепотама и клими, али и због фолклора, културно-историјских споменика, различитих народних обичаја и других антропогених карактеристика.⁴⁷

Колико су ученици информисани о дестинацијама и садржајем програма показују резултати упитника који се налазе у Графикону бр.7 . На основу одговора види се да су ученици заинтересовани за организацију екскурзија и да би њихово учешће у претходној припреми и информацијама о дестинацијама помогло да дође до задовољења њихових едукативних потреба.

⁴⁷ Живковић Р., *Понашање и заштита потрошача у туризму*, 2013.,стр.66

Графикон бр. 7, Информисаност ученика о дестинацији

Извор: (сопствени), подаци добијени на основу анкете спроведене у средњим школама у Београду

Стога је важно обратити пажњу на предмете који су у корелацији са туризмом, као што су географија, историја, информатика, страни језици и сл. Самим тим залагање Министарства просвете, науке и технолошког развоја за јачање образовног система подстиче и развој туризма и земље уопште. Поставља се питање да ли су уџбеници који се користе у школама иновирани и да ли пружају довољно информација о савременим дестинацијама или је избор дестинација руковођен већ одавно познатим маршрутама. Како су ученици спремни и за самоистраживање путем информационих технологија тако су и спремнији за укључивање у одабир одговарајуће дестинације за екскурзију. Ученици би могли да активно буду укључени у одабир дестинације и итинерера путовања јер би тако боље били упознати са оним што их очекује на путовању, увидели би пропусте који се дешавају при организацији и дали могуће одговоре за решавање проблема, схватили одговорност коју носи овај вид путовања, дали идеје за побољшање неке туристичке понуде, подстакли развој неке дестинације и слично.

5.4. Контролни механизам

У оквиру Министарства просвете, науке и технолошког развоја постоји Одељење за инспекцијске послове у установама предшколског основног, средњег и високог образовања као саветодавни и контролни механизам по питању ђачких екскурзија. Да би организација и реализација ђачких екскурзија била спроведена до краја без проблема који су се појављивали у пракси,

вршене су измене и допуне правилника и упутстава од 2006. године. Информације добијене из Одељења за инспекцијске послове су: у току су иницијативе за нове измене, највише примедби има на садржаје и програме оваквих путовања, мишљења су да треба оформити институције и службе изван школа које ће се бавити овим питањима. Мишљење Одељења за инспекцијске послове је да нико не може боље ускладити организацију екскурзија са наставним програмом као стручни активи школа. Такође, Министарство просвете, науке и технолошког развоја, на основу информација из протеклих година, утврдило је да је било непоштовања прописа по питању ђачких екскурзија и за ученике основних и за ученике средњих школа. Због тога је формирано Упутство за спровођење поступка организације и реализације екскурзије ученика основних и средњих школа у Републици Србији.

Поред наведених правилника чланом 57. тачка 7. Закона о основама система образовања и васпитања („Службени гласник РС“, бр. 62/03 и 64/03) и Закона о изменама и допунама Закона о основама система образовања и васпитања („Службени гласник РС“, бр. 58/04 и 62/04), прописано је да Савет родитеља даје сагласност на програм и организовање екскурзије, односно наставе у природи и разматра извештај о њиховом остваривању.

Министарство просвете, науке и технолошког развоја у оквиру Одељења за инспекцијске послове подржава школе у виду прописа, правилника и правних тумачења. Министарство просвете, науке и технолошког развоја има одређене системе којим врши контролу у оквиру ђачких екскурзија и да поштовањем правилника који дефинишу питања ђачких екскурзија не може доћи до пропуста у организацији.

Како ставови свих актера нису у складу поставља се питање да ли Министарство просвете, науке и технолошког развоја на неки начин осим законског оквира може да се укључи и помогне школама при организацији и реализацији ђачких екскурзија? Да би се спровела одговарајућа контрола и да би се имао увид у све активности школе, Министарство као највиша инстанца мора да пропрати све активности у школи и ван ње када су у те активности укључени ученици. Министарство мора да има потпуне информације и буде

укључено у целини у организацију и реализацију екскурзије, не само из едукативних и васпитних разлога већ и здравствених разлога ученика, очувања животне средине, јачања капацитета на дестинацијама које су неопходне образовању, позитиван утицај на психолошки развој ученика, очување културне баштине, промоцију расне једнакости и сл.

Значајно учешће Министарства просвете, науке и технолошког развоја по питању организације и реализације екскурзија је један од важних путева за успешност у овој области. Образовно-васпитне установе су такорећи једногласно предложиле веће учешће Министарства по питању одређивања и лиценцирања туристичких агенција задужених за школски и едукативни туризам, одређивање путних праваца, елиминацију лоших понуда агенција, формирање одељења у саставу Министарства које ће се искључиво бавити питањима организације и реализације екскурзија. Уколико би постојала директна сарадња Министарства задуженог за образовање и Министарства задуженог за туризам дошло би до боље организације и реализације ђачких екскурзија и не би било пропуста ни у једном сегменту деловања.

Због недостатка прецизних статистичких података не може се одредити допринос ђачких екскурзија(образовног туризма) у укупном туристичком производу. Али укључивањем ученика у туристичка путовања стварају се нове могућности и за образовање, за организовање спортских активности , такмичења ученика, гостовање ученика из других земаља на одређеној дестинацији у нашој земљи, разне акције чишћења природе, очување нетакнуте природе, такорећи један општи развој нашег друштва.

5.5. Модели који спајају едукативне потребе, интересе туристичке привреде и свих учесника (Јавно-приватно партнерство)

Партнерство јавног и приватног сектора (Public-Private Partnership –PPP) подразумева заједнички рад на имплементацији пројекта који захтева значајна улагања. Иако се сарадња школа и туристичких агенција не може сматрати великим улагањима као што су изградње путева, мостова, железничке мреже ипак ђачке екскурзије јесу на неки начин носилац јавно-приватног партнерства у образовном туризму.

Сарадњом од стране државних образовно-васпитних установа и туристичких агенција долази до повезивања приватног и јавног партнерства. Како је јавно-приватно партнерство заједничко деловање јавног и приватног сектора тако се и у међусобном односу преплићу интереси и државних установа, у овом случају школа и приватних туристичких агенција. Јавно-приватно партнерство школа и туристичких агенција представља сарадњу у подручју планирања, пружања услуга, финансирања и пословања. У овом случају је наглашено поштовање интереса обе стране која се не коси са законима државе.

Основне карактеристике овог партнерства је дугорочна уговорна сарадња, прерасподела пословног ризика уз побољшање квалитета услуга и одговорност приватног сектора. Сврха сарадње јесте у остваривању циљева и креирања бенефита за обе стране односно и школе и туристичке агенције. Задаци, одговорности и ризици су распоређени на уговорне стране.

Предности овакве сарадње јесу што школе дају сигурност приватном партнеру односно туристичкој агенцији у извршењу обавеза, помажу у попуњавању капацитета на одређеним дестинацијама и постају добра препорука другим школама за организацију будуће екскурзије, а туристичке агенције омогућавају школама разне олакшице као што су плаћање трошкова екскурзије на рате, гратис путовања, стручно вођење у области послова специфичних за област туризма и сл.

Послови јавно-приватног партнерства регулисани су Законом о јавно-приватном партнерству и концесијама („Службени гласник РС“, бр. 88/2011). При Привредној комори Србије основан је и Центар за јавно-приватно партнерство који едукује и информише заинтересоване стране о самом концепту јавно-приватног партнерства и помаже у имплементацији истог. Закон о јавно-приватном партнерству и концесијама предвиђа два облика овог партнерства, уговорно и институционално.

Случај партнерства школа и туристичких агенција можемо подвести под уговорно односно опште јавно-приватно партнерство које садржи одредбе и услове које јавни партнер сматра корисним за испуњавање задатака приватног

партнера, као и за однос приватног партнера са другим учесницима који имају значајну улогу у реализацији партнерства. Као друге учеснике можемо навести хотеле, превознике, угоститељске објекте и сл.

Значајно је да се до сада овај облик партнерства добро спроводио између школа и туристичких агенција, да су се истакли међусобно поверење и подршка тако да су обе стране финансирањем и посебним знањима остваривали успешну организацију и реализацију екскурзија.

ЗАКЉУЧАК

На основу истраживања и стечених информација утврђено је да хипотеза јесте вероватна и проверена и да је сарадња са свим актерима при организовању и реализацији ђачких екскурзија добра, али је потребно подићи је на виши ниво, са више информација, већег упознавања процедуре за организацију екскурзије, веће подршке од стране надлежних органа, детаљније упознавање са путним правцем и дестинацијом, да се чују идеје школе по питању цене, анимирања, алтернативе и др. Такође, туристичке агенције су спознале важност промене на нивоу система, неопходно веће улагање у иновације, обуку кадрова и модерну технологију. Колико је савремено друштво заинтересовано за будућност могу да осликају и ђачке екскурзије. Ученици су покретач и снага будућности и образовања, али су исто тако важан носилац и туристичког развоја наше земље, односно карика за туристички развој у иностранству. Уколико се ђачке екскурзије намећу као мали вид јачања образовања и недовољно значајан онда смо на погрешном путу и не можемо да оснажимо будућност образовања и туристички интерес државе. Ако образовни туризам није довољно битан у систему образовања онда се поставља питање ко ће од будућих ученика оспособити развој дестинација сопствене земље и ојачати је на туристичком тржишту. Како је стопа раста туризма у свету неспорна и постоји тенденција да се туризам још више развија онда и наша земља која много тога може да понуди у туризму мора озбиљније да размишља и сарађује на вишем нивоу, са више разумевања за туризам и више улагања у туризам и образовање.

Овим истраживањем је откривено да је могуће да сарадњом свих заинтересованих страна буде омогућена боља едукативна сврха при организацији и реализацији екскурзија. Ћачке екскурзије као део образовног туризма су снажна подршка туризму и туристичким агенцијама које су у великој мери укључене у ову организацију. Као такве су недовољно искоришћене за јачање туристичког потенцијала и не заузимају довољно простора у комуникацији са важним чиниоцима када се говори о перспективи и плановима за развој туризма. Како је образовни туризам значајан у образовном систему важно је да се изабере најбоља дестинација која ће омогућити извршење задатака ћачке екскурзије. Образовни потенцијал ћачких екскурзија је неопходно искористити као савремени поглед на образовање и као такав га неговати и оснаживати.

Може се закључити и да већина туристичких агенција нема промотивне активности које се искључиво тичу ћачких екскурзија и да би њихово ангажовање покренуло овај вид туризма у значајнијем правцу.

Оствареним увидом у програмске активности школа и туристичких агенција закључак је да су потребе и интересовања да се сви актери више укључе са пројектима који могу да омогуће остварење интереса ученика и целокупног образовног развоја.

На основу истраживања и стечених информација види се да је потреба за одрживим развојем јасно дефинисана и да су и младе генерације раде да учествују у очувању природних богатстава и ресурса и да схватају важност одрживости екосистема, али да им је неопходна додатна едукација о одрживом развоју и заштити животне средине. Промене у еколошкој свести код младих су значајне због чувања и неговања животне средине и добре еколошке будућности. Неодговоран однос према природи захтева мењање начина живота и неопходно је са едукацијом почети још са децом предшколског узраста. У већини земаља Европе путем закона и других аката регулисано је питање заштите животне средине и одрживог развоја. Овим истраживањем је откривено да ученици имају основна знања о одрживом развоју, о очувању животне средине и да су спремни да учествују у активностима, похађањима

радионица и курсева који им додатно помажу у здравом схватању света природе, друштва и човека. Ћачке екскурзије као део образовног туризма су снажна подршка очувању животне средине и одрживом развоју туристичких дестинација и као такве имају могућности за даљим напретком и јачањем. Оствареним увидом у програмске активности школа које се тичу ђачких екскурзија изводимо закључак да су потребе и интересовања ученика да се више укључе у пројекте заштите животне средине, који могу да омогуће остварење развоја и очување њиховог природног окружења. Иако је технолошким развојем дошло до деградације животне средине еколошка свест се из године у годину јача и еколошко образовање је значајније у односу на раније године. Државе својим законским регулативама подржавају одрживи развој и подстичу становништво на етичко понашања у животном окружењу, али становништво још увек није довољно информисано о активностима које се спроводе у нашој земљи а тичу се одрживог развоја. На основу истраживања уочено је да иако постоји велики број центара, агенција и других организација које се баве одрживим развојем и заштитом животне средине и даље је природно окружење под ризиком, да има много проблема и да треба пронаћи решења и то развојем који подразумева обновљиве изворе енергије, смањење штетних гасова, контролисано крчење шума и слично, како не бисмо уништили природу за будуће генерације. Из тог разлога је неопходна активна улога државе и континуирана едукација становништва о одрживом развоју и заштити животне средине. Из наведених података може се извести закључак и да би ђачке екскурзије требало организовати у земљи како би ученици што боље били упознати са природним лепотама Србије и њеним природним богатством и усвојили етичко понашање, а на вишим нивоима образовања организовати екскурзије у иностранству како би проширили своје знање и направили поређење са етичким понашањем становника других земаља.

Истраживање је показало да је одрживи развој сложена и најбитнија тема за будућност која захтева велике напоре да се у свим сферама друштва прихвати као основно полазиште и приоритет за будуће планове, да захтева снажну финансијску подршку од државе, да изискује међународну сарадњу и контролу придржавања закона у свим земљама света.

ЛИТЕРАТУРА

- Андевски М., *Увод у еколошко образовање*, Филозофски факултет, Нови Сад, 1997.
- Бакић О., *Маркетинг у туризму*, Универзитет Сингидунум, Београд 2009.
- Биби А., Бренан Е., *Основе екологије*, Клио, Београд, 2008., оригиналан наслов First Ecology, originally published in England, in 2003.
- Веиновић З., *Настава природе и друштва и одрживи развој*, Учитељски факултет, Београд, 2007.
- Ђокић Б., Павић Ж., *Истраживачки методи у пословним системима*, Универзитет Сингидунум, Београд 2012.
- Ђорђевић М., Ђурашковић Р., Спасић М., Величковић З., Костић М., *Култура здравог живота*, МК Панонија, Нови Сад, 2003.
- Ђукановић М., *Животна средина и одрживи развој*, Елит-Београд, 1996.
- Ђукановић М., *Еколошки изазов*, Елит-Београд, 1991.
- Елаковић С., *Социологија слободног времена и туризма*, Економски факултет Београд, Београд 2009.
- Живковић Р., *Понашање и заштита потрошача у туризму*, Универзитет Сингидунум, Београд 2009
- Јанковић М., *Биодиверзитет-суштина и значај*, Завод за заштиту природе Србије, Београд, 1995.
- Јовановић Б., *Настанак и обликовање концепта одрживог развоја*

([www.centartesia.com/docs/Nastanak i oblikovanje_koncepta_odrzivog_razvoja.pdf](http://www.centartesia.com/docs/Nastanak_i_oblikovanje_koncepta_odrzivog_razvoja.pdf))

- Јовановић В., *Тематски туризам*, Универзитет Сингидунум, Београд 2013.

- Јовановић Л. К., *Хемија и заштита животне средине*, Савез инжењера и техничара Србије, Београд, 2010.
- Јовичић Д., *Туризам и животна средина-концепција одрживог туризма*, Задужбина Андрејевић, Београд, 2000.
- Јовичић Д., *Туризам и животна средина-концепција одрживог туризма*, Задужбина Андрејевић, Београд, 2000.
- Лаловић З. , *Методологија научно-истраживачког рада са основама статистике*, 2013., материјал за студенте
- Максин М., *Туризам и простор*, Универзитет Сингидунум, Београд 2012.
- Марковић Д. Ж., *Социјална екологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996.
- Мишковић Д., Петровић О.,Бабовић Ј., *Одрживи развој и заштита шивотне средине*, Факултет за економију и индустријски менаџмент, Београд, 2013.
- Надић Д., *Одрживи развој и принципи одрживог развоја у стратешким документима Републике Србије*, ФПН, Годишњак бр.6, децембар 2011.
- Павловић В., *Универзитет и одрживи развој*,ФПН,Центар за еколошку политику и одрживи развој, Београд, 2011.
- Пантелић М., *Екологија*, Савез организација за научно-техничко васпитање и образовање младих Србије, Београд, 1988.
- Петровић Г., *Логика*, Завод за уџбенике,Београд 2007.
- Попеску Ј., *Менаџмент туристичке дестинације*, Универзитет Сингидунум, Београд, 2011.
- Радичевић П., *Геологија*, Савез организација за научно-техничко васпитање и образовање младих Србије, Београд, 1988.
- Родић Д., *Географија*, Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.

- Спасић В., *Менаџмент туристичких агенција и организатора путовања*, Универзитет Сингидунум, Београд 2010.
- Унковић С., Чачић К., *Савремена кретања на туристичком тржишту*, Економски факулте, ЦИД, Београд 2002
- Чачић К., *Економика туризма*, Универзитет Сингидунум, Београд 2008.
- Група аутора, *Одрживи развој туризма у XXI веку*, Туристичка организација Србије, Београд, 2000.
- Заштита природе и развој ветроелектрана у Србији, *Програм Уједињених нација за развој (UNDP)* , Публикум, Београд, 2013.

Инострана литература:

- Deepak Chhabra, *Sustainable Marketing of cultural and heritage tourism*, Routledge Critical Studies in Tourism, business and management series, 2009.
- Ian Jenkins, R. Schroder(Eds.), *Sustainability in Tourism(A Multidisciplinary Approach)*, Springer Gabler, 2013.
- J.R. Brent Ritchie, G.I. Crouch, *The Competitive Destination, A sustainable tourism perspective*, CABI, UK, 2003.
- Steve Taylor, Peter Varley and Tony Johnston, *Adventure Tourism(Meanings, experience and learning)*, Routledge, 2013.
- T. Strange, A. Bayley, *Sustainable Development*, OECD, 2008.

Зборници, закони и правилници:

- Закон о туризму, „Службени гласник РС“, бр. 36/2009 и 88/2010
- Закон о јавним набавкама, 22.12.2008. године
- Локална самоуправа, Прописи и пракса, Правни билтен бр.2/2009
- Међународни зборник научних и стручних радова, Хотелска кућа 2013, Хорес и Универзитет Сингидунум, 2013.

- Правилник о програму за остваривање екекурзије у првом и другом циклусу основног образовања и васпитања, „Службени гласник РС- Просветни гласник РС“ бр. 7/10 од 24.08.2010. године.
- Правилник о изменама и допунама Правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања, „ Службеном гласнику РС- Просветни гласник РС“ бр. 2/10 од 15.03.2010. године.
- Правилником о измени Правилника о наставном плану и програму за гимназије и средње стручне школе, „ Службени гласник РС- Просветни гласник РС“ бр. 1/2009 од 22.01.2009. године
- Туризам, Изазови и могућности, Зборник 2012. , Економски институт а.д., Сајамски град Требиње д.о.о., 2012.
- Упутство за реализацију екскурзије и наставе у природи у основној школи које је донео Министар просвете, науке и технолошког развоја(број: 610-00-790/2010-01 од 16.09.2010. године.)

Сајтови:

- <http://www.mpzzs.gov.rs/> *Индикатори животне средине у Републици Србији, кратак водич*, Агенција за заштиту животне средине, Београд, 2007.
- www.eea.europa.eu (Европска агенција за животну средину)
- www.kornrp.gov.rs (Канцеларија за одрживи развој недовољно развијених подручја)
- www.CenORT.rs (Центар за одговорни и одрживи развој туризма)
- www.csdses.org (Центар за одрживи развој југоисточне Европе)
- <http://toes.tdsb.on.ca/day/efsc>
- www.fms-tivat.me
- www.dgt.pmf.uns.ac.rs

- www.upravusi.rs
- www.tdsb.on.ca
- http://obrazovniturizam.rs/obrazovni_turizam/
- <http://www.strucna-putovanja.com/djeca-program.html>
- <http://www.mpzzs.gov.rs>
- [http://www.sepa.gov.rs/download/odrziviRazvoj/odrzivi RazvojSrbija.pdf](http://www.sepa.gov.rs/download/odrziviRazvoj/odrzivi_RazvojSrbija.pdf)
- <http://www.sepa.gov.rs/download/odrziviRazvoj/TrajanStojanovic>
- www.rs.undp.org/content/serbia/en/home.html
- <http://ippcserbia.org/srp/simp/ippc-ied.html>
- <http://ippcserbia.org/srp/home/naslovna.html>
- <http://ippcserbia.org/srp/simp/seveso.html>
- <http://www.eea.europa.eu/articles/eu-policies-deliver-greenhouse-gas>
- <http://www.rs.undp.org/content/dam/serbia>
- www.nis.eu/lat/odrzivi-razvoj/ekoloska-odgovornost
- www.iclei.org/europe/tourism
- www.greengrants.org
- <http://www.energynews.rs/srbija-i-region/87-odrzivi-razvoj-u-srbiji>
- <http://www.epa.org.me/index.php/agencija/aktivnosti>
- <http://www.epa.org.me/index.php/agencija/sektor-za-zastitu-prirode-monitoring-analizu-i-izvjestavanje>
- www.mrt.gov.me/ministarstvo
- www.ceti.co.me

- www.stat.gov.rs
- <http://sr.cirsd.org/sustainabledevelopment.aspx>
- <http://www.euractiv.rs/odrzivi-razvoj.html>
- www.mis.org.rs
- <http://ethics.unwto.org/en/content/global-code-ethics-tourism>
- http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678
- <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/Strategija%20razvoja%20strucnog%20obrazovanja%20u%20Republici%20Srbiji.pdf>
- <http://www.worldresourcesforum.org/files/file/Full%20book.pdf>
- http://www.ceeweb.org/wp-content/uploads/2012/02/Topic04Principles_of_sustainable_tourism.pdf
- http://www.zzps.rs/novo/kontent/stranicy/propisi_podzakonski_akti/uredba%20o%20ekoloskoj%20mrezi.pdf
- http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_prirode.html
- http://www.zzps.rs/novo/index.php?jezik=sr&strana=propisi_zakoni
- <http://www.unescobkk.org/education/>
- http://ror.tf.bor.ac.rs/download/arhiva_radova/2012/3_NadaSTRBAC_ST.pdf
- <http://www.heritage.gov.rs/cirilica/index.php>